

אנחנו פה

שושנה צחור

דוקסטורי בע"מ

אנחנו פה

שושנה צחור

דוקסטורי בע"מ

מילדות עשירה בחוויות בצ'כוסלובקיה, מוקפת במשפחה חמה ואוהבת, דרך חייה רצופי ההרפתקאות בקיבוץ בתחילת דרכו, ועד שהפכה למפיקה תכניות הילדים האהובות ביותר של הטלוויזיה הלימודית – "אנחנו פה", סיפורה האישי של שושנה צחור, מגיש לקוראיו סיפור מרתק על אהבה גדולה, על המסע מאירופה לארץ ישראל וההתאקלמות ביישוב החדש כב"גן עדן" - לצד ההתמודדות עם קשיי החיים בארץ החדשה. וכן מציג את קורותיה של אישה מיוחדת מאוד, בתחום החינוך וההפקה הטלוויזיונית.

שושנה צחור היא אשת חינוך, שעבדה בטלוויזיה במשך שנים רבות. בספר זה היא מנציחה את תולדותיה: חלק משפחתה האהובה שנספתה ברובה בכבשנים של אושוויץ, אך השאירה בה אותות של אהבת אדם, אהבת תרבות, ושמחת חיים נדירה. בתכונותיה הנדירות וביזומותיה הרבות הפכה לגננת בגן תל-אביבי מיתולוגי, למפקחת במשרד החינוך ולמפיקת תוכניות בלתי נשכחות בתרבות הישראלית, כגון: "פרפר נחמד", "רחוב סומסום", "רגע עם דודלי", בבית של פיסטוק", "קישקשתא" ועוד. בסיפורה האישי נמצא את ארץ ישראל המוכרת, אך האחרת: זו שמובאת מפיה של אישה שלא מפסיקה להפיק את המיטב מהחיים, על כלל גוניהם.

דוקסטורי בע"מ

אנחנו פה

שושנה צחור

כל הזכויות שמורות למחבר

חברת דוקוסטורי לרבות בעלי מניותיה ו/או מנהליה ו/או עובדיה ו/או שלוחיה איננה אחראית לתוכן המובא בספר זה, לנכונותו ו/או מהימנותו ו/או מידת דיוקו ו/או השפעתו, ולא תישא בכל נזק, אבדן, עוגמת נפש וכיוצא באלו תוצאות, ישירות או עקיפות, שיגרמו לכל אדם, כתוצאה מהוצאה לאור של ספר זה. התכנים בספר הינם תיעוד של זכרונות, חוויות, השקפות ודעות של המחבר/ים, מנקודת ראותם האישית, ומובאים על אחריות המחברים בלבד, ואין בהם משום הבעת דעה מטעם חברת דוקוסטורי.

עריכה: שרי שביט
מעצבת גרפית: לאורה גרינצוויג

הוצאת דוקוסטורי בע"מ
בר אילן 34 רעננה
טל: 09-7419471
www.docostory.com
תשע"ה 2015

תוכן העיניינים

7	פרק 1 - פרידה ועלייה ארצה
18	פרק 2 - סיפורה של משפחה
27	פרק 3 - זיכרונות מחצר הבית
34	פרק 4 - ילדות מאושרת
42	פרק 5 - גן עדן של תפוחי עץ
53	פרק 6 - להפריח את השממה
60	פרק 7 - ואז הגיע שמואל
75	פרק 8 - חיי משפחה
85	פרק 9 - רוטשילד ואני מקימים טלוויזיה
96	פרק 10 - הטלוויזיה פוגשת את יפן
105	פרק 11 - חיים שכאלה

אבא, אמא, סבא, סבתא ואחותי שרי ז"ל - 1917 בפריאוויויצה

פרק 1

פרידה, ועלייה ארצה

בשנת 1939, כשהמשפחה שלי החלה להתפזר, הייתי רק בת ארבע-עשרה. דודתי גוסטה, שהייתה למעשה בת הדודה של אמי, הייתה פעילה מאוד בתנועה הציונית, ומיודדת עם כל מנהיגיה הגדולים: כשז"ר ורמז. היא עלתה לארץ עם שז"ר באונייה בתחילת שנות ה-20, והתיישבה בחוות כנרת. דודה גוסטה הייתה אישה מאוד מיוחדת, שבהמשך הקימה את חברת "נחשון" - חברת הדייג הראשונה בישראל. ממקומה בארץ, גוסטה כתבה מכתבים להוריי, ודאגה לכולנו: לי, לאחותי התאומה חנה, לאחי חיים לאחותי פרידה ולאחותי לאה, לסרטיפיקטים שבאמצעותם נוכל לעלות לארץ.

לסרטיפיקטים של גוסטה חיכינו במשך שנתיים. בשנת 1937 אחי חיים, שהיה אז בן עשרים ושתיים, קיבל סרטיפיקט עלייה לטכניון. פרידה הייתה אז בת עשרים וארבע, ונסעה לארץ מעט אחריו. כשאחי עזבו את הבית, לא נפרדנו בבכי. ידענו כולנו שהם נוסעים לארץ ישראל, וששם יהיה להם יותר טוב. לפלשתינה הם הגיעו באונייה שלקחה אותם עד טרייסט, ומשם פרידה הגיעה לבית החלוצות שבתל אביב, שבו הייתה אמורה להיות תלמידה - אבל הפגינה את כישרונה הרב בשפות, ומיד החלה ללמד תלמידים אחרים צרפתית ואנגלית.

את המכתבים מהארץ קיבלנו באמצעות הצלב האדום. כל מכתב יכול היה להכיל עשרים וחמש מילים בלבד, אחת לחודש. מכתב כזה שמרתי עמי עד היום. את המכתב כתב שמואל ז"ל, בעלי. הוא עבד במרכז היהודים בברטיסלאבה, וכך כתב לי: "רינושקה היקרה שלי, המכתבים שלך משמחים אותי ומלאי תקווה. אני מאוד חושב עלייך. היי מחובקת ומנושקת, מאלכס שאוהב אותך".

כשקיבלתי אותו הייתי כבר בארץ, ובת שש-עשרה. אחרי שחיים ופרידה עזבו את הבית לדרך חדשה, אחותי לאה (אירמה) נסעה לחוות הכשרה על-יד מנצ'סטר באנגליה, ומשם עלתה לארץ אף היא.

בראשון לספטמבר 1939 הגרמנים נכנסו לפולין. למרות שאבי חי שלושים שנים בצ'כוסלובקיה, לא נחשבנו אז, הוא ובני משפחתו, לנתינים צ'כוסלובקים. הממשל הצ'כוסלובקי היה נחשב לליברלי, אך על אף זאת לא נטה להוציא בקלות תעודות אזרחות ליהודים. באותה שנה, הממשלה הסלובקית הייתה אוטונומית, והחליטה "לעשות שרירים" כנגד היהודים.

ביום שישי חורפי אחד, ישבנו לארוחת הערב שעל השולחן עמדו פמוטי הכסף הגדולים. פתאום נשמע צלצול בדלת, ושני הגרדיסטים, צעירים ולבושים בבגדים שחורים נכנסו לבית. הם הורו לנו להתארגן תוך עשר דקות בלבד, ואז נועדנו לעלות על משאיות ולהיות מגורשים על סמך העובדה שאנחנו לא נתינים צ'כוסלובקיים.

בסיטואציה הקשה אבי בקושי הצליח לתפקד. מי שלקח את הפיקוד על המשפחה, היה אחי הארי. הוא אמר לנו ללבוש כמה שכבות בגדים שאנחנו יכולים, ולא לקחת איתנו שמיכות או מזון. הוא הבין שלא נחזור אי פעם לבית הזה. לאבי הוא הציע לקחת עמו את הכסף שהיה נמצא ברשותו. כך הלכנו. בלי להתנגד. את הבית, לובשי השחורים נעלו

במנעול שעווה כדי שלא ניכנס אליו שוב. ברחוב עמד רכב משא גדול, ועליו אנשים וילדים קטנים שבכו בכי מר. כולנו לבשנו כמה שכבות בגדים. רק אחותי התאומה לקחה עמה גם ספר בלטינית, כדי שתוכל ללמוד לבחינה אם אי פעם נוכל לשוב. באותם הרגעים לא ידענו עד כמה המצב נורא. היינו צעירים, ולא ידענו לאן לוקחים אותנו. בדרך שרנו יחד שירים סלובקיים.

רכב המשא נסע עד לגבול ההונגרי שלא היה רחוק מניטרה (Nitra) שנמצאת בדרום סלובקיה. הוכנסנו לרפת ריקה של פרות. שהיינו בה כעשרים אנשים. איש לא בכה. איש לא התמרד. היינו עייפים. בצד הרפת עמד אבוס ריק של חזירים. בתוך ערמת קש קטנה בתוכו נשכבתי ונרדמתי. אחרי זמן מה התעוררתי, כשהרגשתי משהו זז סביבי. הרמתי את היד, והבחנתי בכך שאני מחזיקה בזנב של עכבר חי. בלי לחוש בפחד, הורדתי אותו לרצפה והמשכתי ללישון. כשהתעוררתי, נזכרתי במפגש עם העכבר, ואמרתי לעצמי: אם לא נבהלת מהעכבר שבידך, סימן שיש לך מנטליות של פליט. אבל מאז בהחלט יש לי טראומה מעכברים, שמעולם לא התגברתי עליה, כאילו היה מדובר לפחות בדינוזאור. כל שאר היהודים שנמצאו איתנו לקחו עמם דברי מזון, אבל בגלל הוראתו של הארי אחי שלא לקחת אתנו מאומה, היינו חסרי אוכל. שני חיילים הונגרים נתנו לנו לחם שחור וחמוץ, של הצבא. הלחם היה טעים, אבל הוא לא פיצה על העלבון שחשתי נוכח המצב. איך עושים לנו כזה דבר? שאלתי את עצמי. הרי אנחנו סלובקים. ולא עשינו רע לאיש.

היינו כל המשפחה ביחד, פרט לסבי שכבר לא היה אז בין החיים, וגם אחותי שרי, שהייתה נשואה ובהריון. בסופו של דבר היא שמעה שלקחו אותנו, כנראה שיחדה את "לובשי השחורים" בכסף, מצאה אותנו והחזירה אותנו לניטרה ברכבת. השוחד שלה עבד, והיא קיבלה בעבורנו רישיון לפתוח שוב את דלת הבית.

אחרי ארבעה ימים כולנו חזרנו הביתה. אחותי ואני הלכנו שוב לבית הספר, אבל המורה שאלה אותנו מדוע הגענו. "אתם כבר מחוקים מיומן הכתה", היא הסבירה, כי ביומן הכיתתי שמותינו כבר לא נמצאו. חנה ואני אזרנו עוז והלכנו לדבר עם מנהל הגימנסיום שהיה גם כומר, כיוון שבית הספר שימש גם כבית ספר לכמרים צעירים. "מחקו אותנו מהיומן ואנחנו מפסיקות ללמוד ונוסעות לפלשתינה", אמרנו לו. "אל תלכו", אמר לנו המנהל, "אתן תלמידות מצוינות. זאת רק תקופה קשה והיא תעבור, והכל יהיה בסדר".

למרות דבריו, לא נשארנו בבית הספר. ידענו שאין לנו מה לחפש שם, והיה לנו ביטחון כי פלשתינה עמדה באופק. הסרטיפיקטים היו בדרך בינתיים חיי הבית המשיכו להתנהל בשגרה יחסית. אבי כבר לא עבד, ואנחנו, הילדים, עזרנו במשק הבית כי משרתת כבר לא הייתה לנו. תמיד עזרתי לאמי בכל עבודות הבית, ותפקידי היה לכבס את הכבסים הגדולים, ולהרתיח את הכביסה הלבנה על דוד עצים. מאוד אהבתי לבצע את התפקיד, למרות שהייתה זאת עבודה קשה בשביל נערה צעירה.

באותה התקופה קיבלתי את המחזור החודשי, ולא ידעתי מה זה. פתאום ראיתי שנוזל ממני דם, ולקחתי את אחת מהתחבושות של אחיותיי, בלי לדעת בדיוק למה הן משמשות. אחותי לאה השאירה אצלי ספר שמדבר על הנושא, כי פשוט לא היה לי מושג מה קורה אתי. איש לא הכין אותנו לגיל ההתבגרות. אפילו אמי לא אמרה דבר.

בשנת 1940 הלכתי להכשרה של בני עקיבא. זה היה לא רחוק מניטרה, על ההר זבור. ההכשרה כללה כעשרים בני נוער, שהוכשרו לעבודות חקלאות בארץ ישראל. זאת הייתה מעין פנימייה. אני הייתי אחראית על מחסן הבגדים של החבר'ה, ודאגתי שלכל אחד מהחברים תהיה חולצה מכובסת, מגוהצת ולבנה לשבת. על הצווארון היה להיות מגוהץ, ועל הגרביים להיות מתוקנות ללא חורים. ידעתי את המלאכה די טוב.

במקום עמד כרם קטן שלא ממש הניב פירות, אבל מדריך לימד את הצעירים לעבוד בו. בוקר אחד קמנו וראינו שבריונים פרצו לנו למחסן וגנבו את כל הציוד: גופיות, גרבים ותחתונים.

המלחמה כבר השתוללה באירופה, ואנו רק חשבנו איך נוכל לצאת מהמקום הנורא הזה. איך להשיג קפה ולחם. איך לשרוד. לא שמענו דבר על חיסול יהודים. איש לא ידע אז על ההשמדה או מה זה מחנות ריכוז. הפליטים היחידים שהכרנו היו יהודים שגורשו מגרמניה. אבל שנאת היהודים הורגשה באוויר. בסלובקיה הייתה אז מפלגה בהנהגת כמרים קתולים (שאהבו את הנאצים) בראשותו של הלינקה. אחרי גניבת הביגוד הגדולה, ההורים שלחו לנו בגדים חדשים. אמי באה לבקר אותי ושמחה בשמחתי על היותי מאושרת במקום הזה. בזכות תמיכתה של אחותי שרי הנשואה, הוריי היו מוגנים עד שנת 1944. אחותי הייתה במצב מצוין. היה למשפחתנו בית חרושת לשימורי דגים, שהמדינה קנתה ממנו את התוצרת, מה שבינתיים הגן על המשפחה.

יום אחד הגיעה הודעה בדואר כי חנה אחותי ואני קיבלו סרטיפיקטים לעלייה ארצה. זה היה בחודש מאי, שנת 1941. חיינו אז בבית עם ההורים רק חנה ואני. הוריי היו מאוד מרוצים שכולנו בדרך לפלשתינה. הם האמינו שמשם נשלח גם להם סרטיפיקט, וגוסטה אכן דאגה גם להם - אבל האישורים נתקעו בקושטא (איסטנבול), והבריטים הוציאו הוראה שבכל שבוע ניתן להעניק סרטיפיקטים מאירופה לתשעה אנשים בלבד. בעבור חנה ובעבורי נשלחו מבודפסט פספורטים הונגריים מזויפים. כך עזבנו בלילה את סלובקיה עם דרכון הונגרי.

אמא מילאה עבורנו חמש מזוודות עם בגדים: מעילים, מעילי גשם, פלרינות (שכמיות), שמיכת פוך, כלי מיטה. לכל מזוודה היא הכניסה מכל טוב, ואת כל זה סחבנו איתנו. תוך שבועיים מרגע הגעת הדרכונים,

הכנו את כל הדרוש לנסיעה. לא חששתי לעזוב את הבית, את המדינה שבה גדלתי ואת כל מה שהכרתי. ארץ ישראל הייתה בשבילי גן עדן. ההורים לא נסעו איתנו לבודפשט. אחותי ואני נפרדנו מהם בתחנת הרכבת בניטרה. אבא בכה. אמא לא בכתה. היא הייתה כל כך מאושרת שהילדות שלה ניצלות מכל שחששה שעלול לקרות. אחרי הטראומה שהתרחשה בביתנו באותו ערב שישי, היא ידעה, "הילדים צריכים לצאת", אמרה וחזרה על המשפט. גם בסביבה הקרובה שלנו נשמעו קולות רוחשי אסון. ידענו שאין לנו סיבה להישאר.

מאחותי הגדולה שרי בקושי נפרדתי. היא נשארה מאחור, ולא נשארה בחיים. תשעים שנה אני בוכה עליה. אחותי פרידה חשה במשך שנים רגשות אשם עזים על כך שאחותנו והורינו נשארו מאחור. שהיא לא הצליחה לעזור להם להינצל. באותו הרגע שבו עמדנו בתחנת הרכבת, לא חשבתי שזאת פרידה לתמיד.

אחותי התאומה: חנה

אבא, אמא והתאומות

אחי: חיים וגיסתי יהודית

הנסיעה מניטרה לבודפשט ארכה כלילה. מבודפשט אני לא זוכרת הרבה, רק את עצמי בקרון, שרה עם הילדים האחרים שירי ארץ ישראל. יחד עם עוד כמאה ועשרים ילדים יצאנו למסע לארץ דרך קונסטנצה שברומניה, ומשם עברנו את הדרדנלים בספינה. תוך כדי המסע ברכבת ועוד רכבת, הגענו לאיסטנבול, שם שהינו למשך ליל שבת אחד, שבו לקחו אותנו לבית כנסת ספרדי, יפהפה. אחרי כן המשכנו לסוריה, ולחלב שבלבנון. משם נסענו במוניות עד לראש הנקרה.

במונית מלבנון לראש הנקרה באו ללוות אותנו שליחי סוכנות. אני ידעתי קצת עברית, כך שתרגמתי לכל השאר את אשר אמרו לנו. ואז אחד מהם שאל אותי משהו, ולא עניתי כי לא הבנתי בדיוק את מה שהתכוון. בתגובה לשתיקתי הוא אמר לי, "טיפשה". זו הייתה פעם ראשונה ששמעתי את המילה הזאת. לא הבנתי מה משמעותה, אבל בהחלט הבנתי שמדובר על משהו רע.

את העברית שלי למדתי בסניף בני עקיבא, יחד עם לימודי תורה ותולדות היהדות. בבני עקיבא גם הכרתי את בעלי לעתיד - שמואל.

בימים ההם קראו לו אלכסנדר וייס. הוא נולד ב-8 ביוני 1920, על יד כפר קטן בסמוך לניטרה, ובהמשך, כשהיה בן תשע ואביו יעקב נפטר, משפחתו עברה להתגורר בניטרה. לאמו של שמואל קראו בלה. טרם המעבר לניטרה, משפחתו של שמואל חיה בחווה חקלאית בבעלות יהודית, שם אביו עבד כמנהל חשבונות. לשמואל היו עוד שלושה אחים: בנימין, דב ואדיתקה (מרים). הוא היה השלישי מביניהם. כשפגשתי את שמואל לראשונה בתנועה, הוא היה הגזבר ורשם אותי. הוא היה מבוגר ממני בחמש שנים, ואף מעט נמוך - אבל אני לא שמתי לב לעובדה הזאת. בעיני הוא היה תמיד גבוה, אבל בהחלט שמתי לב שהוא שם לב אלי. את זה תמיד מרגישים. שמואל היה מחזר מאוד עדין. הוא היה אלטרואיסט, שתמיד חשב על אחרים יותר מאשר על עצמו. משפט שאני חוזרת עליו תמיד: היה לי בעל מלאך, ולא בן אדם.

בילדותו שמואל הלך לבית ספר יסודי, ובהמשך לתלמוד תורה, על אף שלא הגיע ממשפחה דתית במיוחד. אינני יודעת אם הוא היה תלמיד טוב, אבל הוא היה Self made man אוטודידקט. אחד מאחיו היה מורה, אחר היה מנהל חשבונות, ואת שמואל שלחו לעבוד בחנות אופנה בניטרה. הוא היה מצוין בעבודה, ועם ידיו הטובות עיצב את חלון הראווה בדקורציות שונות. אבל הוא לא אהב את עבודתו. לא הייתה לו ברירה. הוא היה צריך לפרנס את אמו ואת אחותו, מכיוון שהתייתם בגיל כה צעיר. ואחיו הגדולים ממנו, כל אחד הלך לדרכו. כך ששמואל היה בעל כורחו אב הבית, ואף נשאר לצד אמו החולה עד שנפטרה מוות טבעי בשנת 1943, במחנה עבודה סרד בסלובקיה.

בקרב הקהילה היהודית הגדולה, שמואל היה אדם משכמו ומעלה. על אף שלא הייתה לו השכלה פורמאלית, הוא למד לימודים כלליים לבד, ונהג לקרוא הרבה ולהביא גם לי ספרים מהספרייה. את השפה הגרמנית הוא ידע מצוין בזכות הקריאה, וידע גם סלובקית והונגרית. בסופו של דבר, ההונגרית הצילה אותו.

שמואל היה גבר יפה לכל הדעות, והיה נראה כמו שחקן קולנוע. הוא אהב כדורגל, וגם לצפות בסרטים. זכורה לי פעם אחת שבה הלכנו לראות את הסרט "היהודי זיס" בקינו פלאס. זה היה סרט אנטישמי, שהוזמן על ידי היטלר במסגרת התעמולה האנטי-יהודית. הצופים בסרט נסחפו בגל האנטישמי, וקיללו תוך כדי צפייה במסך, שבו היהודים השוו לעכברים ועכברושים.

עם הזמן הרומן עם שמואל התפתח באופן חיובי, כך שבגיל חמש-עשרה כבר קיבלתי נשיקה, עוד לפני שקיבלתי את הסרטיפיקט לעלות ארצה. שמואל ואני היינו מאוד מאוהבים. גם ההורים שלי ידעו על קיומו, ואני חושבת שהיו מרוצים.

בשיחותנו דיברנו על הספרים שקראנו, על האידיאולוגיה של בני עקיבא, וגם דיברנו על הצרות שהתרחשו מסביב. אבל שמואל היה אדם

אופטימיסט, שמעולם לא התלונן ולא אמר שקשה לו. תמיד היה לו מצב רוח טוב, ובעיקר: הומור בלתי רגיל. כשקיבלתי את ההודעה שאני נוסעת לארץ ישראל, הוא אמר: תסעי בשלום. לא יכולתי לבקש ממנו שיבוא איתי, כי לא היה לו סרטיפיקט, וידעתי שהוא מחויב לאמו ולמשפחתו. אבל הוא ליווה אותי לתחנת הרכבת, עלה לקרון כשזה כבר התחיל להתחמם, נתן לי נשיקה וירד לפני כולם. הפרידה שלנו הייתה פרידה עצובה של אנשים שחוו יחד אהבה ראשונה.

שמואל: אהבתי הראשונה והאחרונה

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
Palais du Conseil Général
GENÈVE (Suisse)

Demandeur — O zprávu žiada — Anfragsteller

Nom - Měno - Name **WEISS**
 Prénom - Priezvisko - Vorname **Alexander**
 Rue - Ulica - Strasse **Judenzentrale / Leonardgasse 11-12**
 Localité - Miesto - Ort - Ortsgemeinschaft **BRATISLAVA**
 Province - Okres - Provinz **" "**
 Pays - Štát - Land **SLOVAKIA**

Message à transmettre - O sebe oznamuje - Mitteilung
 (25 mots au maximum, nouvelles de caractère strictement personnel et familial) — (Pisat len do 25 slov, zprávy prine osobně a rodinně) — (Nicht über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten)

Meine teuerste Renuška ! Deine Zuschriften machen mich freudig und hoffend. Arbeite wie früher, mit ständigen Gedanken u. Hoffnung an Dich meine Liebste. Grüße an Deine Geschwister. Sei umarmt u. geküsst von Deinen liebenden Alex.

Date - Dátum - Datum **9. Dezember 1943.**

Destinataire — Komu zprávu doručit — Empfänger

Nom - Měno - Name **HOENIGSBER**
 Prénom - Priezvisko - Vorname **Renate**
 Lieu et date de naissance - Miesto a dátum narodenia - Geburtsort u. Datum **23.I.1925 Nitra**
 Fils de - Syn dčeta - Sohn des **Jakob** et de - a matky - u. der **Malvine**
 Dernière adresse connue - Posledná adresa - Letztbekannte Adresse
 Rue - Ulica - Strasse
 Localité - Miesto a pošta - Ortschaft **TIRAT - ZWI**
 Province - Okres - Provinz **" "**
 Pays - Štát - Land **PALESTINE**

OVĚDAJTE NA EMUHEJ STRANE. Bitte citezettel!
 ANTWORT UMSEITIG. Bitte deutlich schreiben!
FEB. 1944

מכתב משמאל מברטיסלאבה

פרק 2

סיפורה של משפחה

כשנולדתי, הוריי קראו לי רנטה (Renata) הניגסבר (Hoeneigsber). פירוש שם המשפחה הוא "דובי הדבש". בידיש קראו לי רייזל. כיום שמי הוא שושנה צחור. כשנישאתי שמי היה וייס, אך הפך ל"צחור" בעקבות המלצתו של בן גוריון לשמות עבריים.

נולדתי ב-23 בינואר 1925, בסלובקיה, בעיירה בשם ניטרה. כעת אני בת תשעים. נולדתי בעזרת מיילדת, ביחד עם אחותי התאומה הילדה הניגסבר, שעכשיו נקראת מרקוספלד. הילדה נולדה ראשונה, ואחרי רבע שעה נולדתי אני. אבי, וכן שאר בני המשפחה, היו מאוד מופתעים מהמאורע. ביחד היינו חמש אחיות ובן אחד. למרות שאבי התאכזב מעט מהעובדה שנולדו לו עוד בנות, אהב אותי מאוד.

לאבי קראו ז'ק (יעקב) הניגסבר. הוא נולד ב-1882, והיה מבוגר באופן יחסי כשנולדתי, כי הייתי שישית ואחרונה. אבי נולד במטרסבורג, בורגנלנד - שהייתה אז חלק מאוסטריה, בימי האימפריה האוסטרו-הונגרית. בבית אבי מעולם לא דיבר איתנו על הוריו, אבל ידוע לי כי אביו כונה קייזר הניגסבר, כי היה מאוד מקובל בתור תלמיד חכם בקהילה, וגם אצל הגויים בסביבה. לעומת אבי, אמי דווקא הרבתה לספר לנו את סיפורי משפחתה. הוריו של אבי לא היו בין החיים

כשנולדתי, אך הוא נהג לפקוד את קברם שנה בשנה בבית הקברות במטרסבורג. הם היו חמישה אחים ואחות אחת. הבכור היה מנדל, אחריו יוסף, אחר כך יעקב, אבי, אחר כך שמואל, והאחרון היה איציק (יצחק). דודה שרי הייתה הבת הקטנה.

דודה שרי נישאה וילדה ילדים בברטיסלאבה בסלובקיה. לאיציק היו שבעה ילדים, והוא נספה איתם באושוויץ. מכל ילדיו רק אחד, אריה הניגסבר, נסע בקינדר-טרנספורט לאנגליה - ושרד.

שמואל גר בווינה הייתה לו מעדניית דליקטס, שבה מכרו נקניקיות ומיני מעדנים. מהחנות הוא גורש בזמן האנשלוס לדכאו, ומשם שוחרר ועבר לחיות בישראל. משתי בנותיו אחת נספתה באושוויץ, והשנייה עלתה לארץ, הפכה להיות בת קיבוץ חפץ-חיים ונפטרה כאן. הדוד יוסף גם כן חי בניטרה. הייתה לו בת אחת. הם גורשו לאושוויץ ב-1942 ולא שרדו. הדוד מנדל היגר לאמריקה. הייתה לו בת בלנקה. הם היו יהודים דתיים, וחיו חיים קונסרבטיביים. אילו אז הייתה אגודת ישראל, הם בטח היו חלק ממנה. הדוד יוסף היה בקהילה ראש הקהל. הוא היה תלמיד חכם.

מטרסבורג נמצאת בצד המזרחי של אוסטריה. בירושלים ישנה שכונה שנקראת מטרסבורג - פעם מטרסדורף.

סבי וסבתי דיברו באופן מעורב, גרמנית ויידיש גם יחד. לאבי לא הייתה גישה חיובית ליידיש - רק לגרמנית. אבל בבית הם דיברו יידיש בוודאות. כשאבי היה קטן, למד בחדר. כשבגר, למד בפרנקפורט ראיית חשבון. למרות שהבין הונגרית, נשאר נאמן לגרמנית. כשאנחנו הילדים ישבנו בשבת סביב שולחן האוכל ודיברנו בינינו סלובקית, הוא אמר: "תפסיקו כבר לדבר בשפה הברברית הזאת". הוא גדל בסביבה יהודית, בעירה שכנראה האנטישמיות לא נכחה בה. זו הייתה תקופת הפריחה של הקייזר פרנץ יוזף. אבי נהג ללכת לבית כנסת ולהתפלל תפילת בוקר ולהניח תפילין. אמי הלכה עם שייטל, פאה נוכרית, ושמרה על כל המצוות - אבל לא הייתה דתייה קנאית. את אבי הכירה אמי דרך

שידוך. אבי היה גבר מאוד יפה וחתיך. אבי היה פילו-גרמן ואהב את גתה ושילר. הוא היה איש מאוד משכיל גם מבחינה תורנית, וגם מבחינה כללית, והיה אוטודידקט. היה לו כתב גותי, כתב יפה ומיוחד. הוא בא מבית לא עשיר, שבו היה מספיק בכדי לאכול - אבל לא הרבה יותר מזה. כשלמד הנהלת חשבונות בפרנקפורט וחי בדירה שכורה. הוא לא היה פיינשמייקר גדול, ובפרנקפורט הייתה קהילה יהודית גדולה והוא הסתדר, ומצא עבודה אצל יהודים. פרנקפורט הייתה אז עיר המסחר, עיר של בנקים. היא נחשבה לעיר הגדולה.

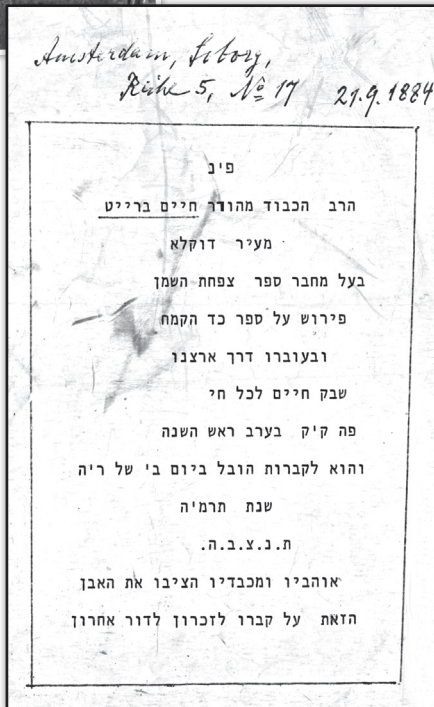
הזיכרון הראשון שלי מאבי קשור בבית מדרש קטן. ובכל יום ראשון הרצה בו לקהל אודות פרשת השבוע בגרמנית. אני זוכרת את הנייר שהיה כתוב בכתב גותי, ואת העובדה שלא ויתרתי והלכתי איתו בכל יום ראשון לשמוע את ההרצאה שלו, בעודי בת חמש.

אבי היה בעל משפחה טוב, יהודי טוב, ורצה רק לעשות טוב לאנשים. הוא נולד בתקופה של המשכילים, שהייתה גם התקופה שבה נולדה הציונות. אבי לא התנגד לציונות, ומכאן שילדיו כולם לקחו חלק בתנועה הציונית - בין הבודדים שלקחו בה חלק בניטרה. אבל הוא עצמו היה שייך לקהילה האורתודוקסית וחי אותה על פי הפרוטוקול, ותמיד הרגיש טוב במקום שהוא חי בו.

הוריי נישאו בין השנים 1908-1910. אבי היה אז חייל במלחמת העולם הראשונה. לאמי קראו מלווינה ברייט. היא נולדה ב-1886, בעיירה פריאווויצה (Priavidza) במרכז סלובקיה, כמאה וחמישים קילומטרים ממברטיסלאבה. בסלובקיה של השנים ההן לא היו הרבה ערים גדולות, וחיו בה רק כעשרת אלפים תושבים, ומעט מאוד יהודים. להוריה של אמי קראו יהודה ברייט וחנה ברייט וייס. סבי נולד ב-1860 לערך, והגיע ממשפחה דתיה מאוד מעיירה פולנית בשם דיקלה, על גבול דרום פולניה וצפון סלובקיה. הוא היה תלמיד ישיבה מפורסמת בסלובקיה,

בגלנטה. לסבי ולסבתי הייתה חנות בפרביצה שבה מכרו דברי סידקית. אביו של יהודה, סבא-רבא שלי, חיים, חי בפולניה, והתנגד התנגדות עמוקה לחסידות. גם הוא היה תלמיד חכם. ספר המוסר, "חובות הלבבות", נכתב בימי הביניים על ידי חכם ספרדי בשם רבינו בחייה, בהשפעת הספרות המורלית של הערבים בימי הביניים. החסידים עיוותו את התוכן הכתוב, והכניסו בו שלל אמונות ואלמנטים מאגיים שמאוד הרגיזו את המתנגדים, ביניהם סבא-רבא שלי. בעקבות המצב הוא החליט לצאת ולחפש את כתב היד של "חובות הלבבות". כך השאיר חמישה ילדים ואת החנות הקטנה, קיבל כסף מהרב הילדסהיימר וממונטפיורי, ומעוד אי אלו נדבנים, ונסע למנזר בפדואה שבאיטליה, שהיה ידוע בכתבי היד העתיקים שנמצאו ברשותו. בספר האורחים של המקום נמצאה חתימתו של סבא שלנו, "חיים ברייט מדיקלה", אך לא מצא שם את מבוקשו. משם הוא נסע לאוקספורד, ובתחקיר שביצע בספריית האוניברסיטה מצא שני דפים עתיקים של של כתבי היד המקוריים של "חובות הלבבות". בהמשך נסע לזמן קצר גם לקיימברידג', ובה מצא כתבי יד שונים של הספר.

בערב ראש השנה של שנת 1888 הוא ביקש לחזור הביתה דרך אמסטרדם, אך שם לקה במחלת הכולרה ומת. אנשי הקהילה היהודית של אמסטרדם העמידו לו מצבה, ובהמשך, אנו, בני משפחתו, מצאנו אותה לאחר שדודתי גוסטה לקחה על עצמה את העניין כפרויקט. הגענו למקום, ניקינו את המצבה מעשבים שוטים, וגילינו שעל המצבה מתנוססת הכתובת: "הרב המפורסם חיים ברייט מהעיר דוקלה, מחבר 'צפחת-המים וכד השמן'. ובעברו בארצנו שבק חיים לכול חי. בערב ראש השנה הובל לקבורה ביום ב' של ראש השנה תמ"ה – 1884. כל אוהביו ומכבדיו הניחו את האבן הזאת לזכרו לדור אחרון".

המצבה של סבא רבא שלי:
חיים ברייט

אותו סבא-רבא כתב על עיוותי החסידים של "חובות הלבבות" ספר תגובה בשם "צפחת המים וכד השמן", שנכתב בכתב רש"י. (בעקבותיו הלכתי ללמוד שירה עברית וספרדית של ימי הביניים). על אף שכשיצא למסעו השאייר אישה עם חמישה ילדים ללא פרנסה של ממש, כולם הסתדרו, והתפזרו בכל קצוות העולם. ליהודה וחנה הייתה רק ילדה אחת: אמי. לסבתי חנה הייתה בעיית לב והיא נפטרה צעירה, בסביבות גיל חמישים. אמי הייתה אישה מאוד חכמה, וקיבלה את כל האהבה של הילדים האחרים שלא נולדו להוריה. הייתה לה ילדות נהדרת. אמי הלכה לבית הספר בפרביצה, ודיברה את השפות גרמנית, הונגרית, סלובקית - ואף ידעה לקרוא בעברית. רוב היהודים בסביבה הזאת ידעו ארבע שפות כעניין שבשיגרה, וכך גם אני.

כשאמי הייתה נערה היא נשלחה לוויה ללמוד כובענות, שהייתה אז באופנה. הוריי חיו בתחילת דרכם הזוגית בפרביצה. אני לא זוכרת שאי פעם מישהו מהם הרים את הקול. אמי נהגה ללכת לבד לקולנוע, לתיאטרון, ואף שרה את האריות של קלמן. היא אהבה מאוד לעסוק בצרכי הציבור, במקום לבשל או לנהל את משק הבית, שאת תפקידים אלו ביצעה העוזרת.

עוד כשחיו בפריאווויצה אמי ילדה את אחותי שרי בשנת 1910, ואת פרידה ב-1915. אחי חיים, שנקרא על שם סבי המפורסם, נולד בשנת 1917.

ב-1918 הרוסים שדדו ובזזו את החנויות של היהודים, והמשפחה היגרה לניטרה. הוריי ברחו מביתם עם אחי חיים, שהיה אז תינוק בן שנה, בלי שום רכוש או ציוד - רק כדי שלא יהרגו אותם.

הקשר שלי עם אבי היה תמיד מאוד טוב, ובזכות ידיעותיו הרבות במדעי היהדות, הייתי היחידה מבין אחי שידעה את כל קינת דוד על יונתן ועל שאול שנפלו בגלבו, בעברית. מאוד אהבתי את אבי, שתמיד

היה אסיר תודה על כך שאני מתעניינת במה שהוא מתעניין. אבי ואמי חינכו אותנו על ערכי התרבות הגרמנית, היהודית והסלובקית. לאמי היה קול יפה והיא אהבה מאוד לשיר. היא מאוד רצתה להשתלב בתרבות הגרמנית. הבית שלנו היה תמיד עמוס בספרים, וביניהם ארון ובו כל ספרי התלמוד של סבי לצד ספרי קודש נוספים בעברית, עטופים עור בכריכות אדומות. בנוסף היו לנו ספרים בהונגרית ובגרמנית. אמי דיברה איתנו רק סלובקית, ואבי רק גרמנית. זה היה כל כך טבעי לפנות לאבא בגרמנית, שעד כיתה א' לא ידעתי את הסלובקית על בוריה. מכיוון שסבתי נפטרה צעירה, לא הכרנו אותה, אבל סבי עבר לגור איתנו. סבי לא אהב את אבי בכלל. ככל הנראה הוא קינא בו על כך שלקח ממנו את בתו היחידה, אך אבי היה אדם עדין ומעולם לא נכנס עם חותנו לעימותים. יחד עם זאת, מתחים עמדו לרוב בבית, ואמי גישרה בין הצדדים כאו"ם.

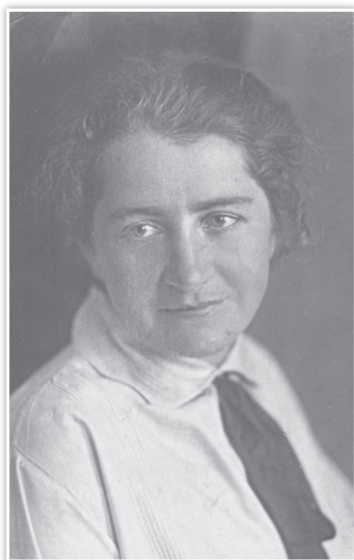
האחיות והאח לבית הניגסבר

להוריי הייתה חנות למוצרי עור. אמי הייתה כל היום בחנות הזאת, כיוון שלא אהבה להיות בבית. כאחות הגדולה, שרי חינכה אותי ואת אחותי. היא חייה איתנו בבית, עד שנישאה בגיל תשע עשרה. כששרי אמרה לנו לעמוד בפינה - עמדנו בפינה. היא הייתה המלכה בבית, בזמנים שבהם אמי הייתה בחנות.

שרי למדה באקדמיה הגבוהה למסחר בניטרה, במשך ארבע שנים. ההורים שלי חיתנו אותה עם גבר יפה, אבל לפי דעתי לא חכם במיוחד. הם בנו לה בית חרושת לשימורי דגים. והיא ניהלה בו את הספרים. כל זה הלך מצוין עד שהגיע היטלר. לשרי הכישרונית היו חמישה ילדים, ושמותיהם: לאו, אוטו, רות, שלומית ויהודית. כולם נספו באושוויץ יחד עם בעלה וההורים שלי. הוא היה מ"החסידיים השוטים" שהולכים אחרי הרב ולא חושבים באופן עצמאי. רב הקהילה של בעלה טען שאסור לדחוק את הקץ, אסור לקצר את הגלות ולעזוב לטובת ארץ ישראל, וכי צריך לחכות למשיח. הוא חשב שלעלות לארץ ישראל יהיה בגדר חטא. למרות שאנחנו, האחים האחרים בבית, היינו ציונים. בעלה של שרי לא רצה לעלות לארץ. היה באפשרותם לקנות סרטיפיקט באלף פאונד בלי שום בעיה כלכלית. אך, כאמור, זה לא קרה והגורל פקד אותם באושוויץ. פרידה אחותי הייתה מאוד כישרונית לשפות. היא למדה אנגלית ונסעה ללוזאן ושם למדה צרפתית, והייתה מורה לשפות. תמיד היה בינינו קשר טוב מאוד. פרידה עלתה לארץ בשנת 1939, בעזרת דודה גוסטה. היא הייתה תלמידה מצוינת ועלמה יפה מאוד.

אחי חיים היה "המשיח" של הבית, והבן היחיד. לכן כל מה שהוא רצה, תמיד קיבל. על אף שנשלח ללמוד בישיבה, הוא לא נשאר דתי. בדיעבד הבנתי כי בישיבה היה סיפור של פדופיל. אחרי המקרה הזה חיים הוצא מהישיבה ונשלח לבית ספר למכונאות בווינה. אחרי שעלה לארץ סיים כבוגר טכניון, ובהמשך היה סגן מנהל התעשייה הצבאית.

כולנו גדלנו בבית יהודי לא קיצוני מדי, שהיה במושגים של אז מסורתית ונאור. אפילו לגימנסיה נשלחנו ללמוד בימי שבת. אך ביום שישי, לפני שהגברים הלכו לבית הכנסת, עמדה התרגשות גדולה בבית להספיק להכינו לכבוד השבת. אבי לבש כותונת נקייה מהארון, ואני תפרתי עבורו את הכפתורים החסרים בכישרון רב שלא היה אופייני לילדות קטנות.

דודה גוסטה

משפחת הניגסבר עם דודה גוסטה

1929

פרק 3

זיכרונות מחצר הבית

כשסבא רבא ברייט עזב את הבית, בפולניה בעיר דוקלה (Dukla), הוא השאיר אחריו חמישה ילדים ואישה. בת דודה של אמי, שאליה היינו קרובים כמו דודה, הייתה כאמור גוסטה, שהייתה בת של אחד מחמשת הילדים. היא עברה לגור במינכן.

גוסטה, שבארץ נקראה רכב על שם הדמות התנ"כית, מאז ומתמיד הייתה מאוד מרדנית. היא התחברה לתנועה הציונית, והייתה אישה יפה וגם מוכשרת. בשנת 1912 סיימה את הגימנסיה, ומהר מאוד הפכה לנציגה של הקונגרס הציוני בקופנהגן ובפראג, ולמדה סטנוגרפיה.

בשנת 1920 עלתה ארצה לחוות כנרת (מניה שוחט), וחיה את חיי החלוצים. בהמשך עבדה בחברת "סולל בונה", ולאחריה ייסדה את חברת הדיג הראשונה בארץ בשם "נחשון", ולבסוף נהייתה חברת הנהלת "צים".

היא הייתה אם חד-הורית, ומי שיזמה את החקר אחרי סבנו. היא נפטרה בגיל תשעים ושתיים, לפני חמש עשרה שנים, וזכורה לי כאישה מאוד מיוחדת, וכמי שהצילה את בני משפחתי בזכות הסרטיפיקטים לעלייה לארץ באמצע המלחמה, וכל זה הודות לכישוריה וקשריה.

דודה גוסטה

לאחר שהרוסים שדדו ובזזו את החנויות ואת בתי היהודים והגויים בשנת 1918, משפחתי ברחו לניטרה, מכיוון שלסבתי הייתה שם משפחה. ניטרה היא העיר השלישית בגודלה בסלובקיה, וממוקמת בדרום. מספר תושביה עמד אז על עשרים וחמישה אלף, שחמשת אלפים מהם היו יהודים שחיו בקהילה גדולה ומאוד מאורגנת. לרחוב הראשי בניטרה קראו פֶּארובצה, ובו התקהלו כמעט כל היהודים. היו שם חנויות, בתי כנסת, ישיבה גדולה ושטיבלך. העיירה נחצתה על ידי הנהר ניטרה, ובתיה, החל מהמאה ה-19, נבנו על המים. התושבים המקוריים של המקום היו סלאבים שקיבלו על עצמם את הדת הנוצרית. בעיר ישב גם הבישוף, ועל ההר עומדת עד היום כנסייה עתיקה מאוד.

זיכרונותיי הראשונים נעוצים בהליכתי עם אבי לבית המדרש, וגם בסיפורים שסיפרו לי על שנותי הראשונות. אני זוכרת - או שסיפרו לי - איך נראתה עגלת התינוק שלי. זאת הייתה עגלה לבנה ועמוקה עם גלגלים מאוד גדולים. אני זוכרת שאחותי התאומה כבר הלכה לפני, ואני עוד ישבתי טרם למדתי ללכת. מאוחר יותר אני הייתי השובבה שמבנינו. כשאמי הרתה אותי ואת הילדה, היא לא ידעה שהיא נושאת בבטנה תאומות. כל אחת מאיתנו נולדה במשקל שתיים וחצי קילו, והיינו ילדות גדולות ובריאות. אמי תמיד אמרה שהיה קל לגדל אותנו, כי לא נדבקנו במחלות ילדים. את אלו קיבלתי רק בארץ כאם, כשנדבקתי מהילדים שלי, באבעבועות, בחזרת ובשעלת. אמי נהגה לומר עלי תמיד: "זאת טעות שאת ילדה", מכיוון שהתנהגתי כמו בן. טיפסתי על עצים, ותמיד היו לי תחבושות על הרגליים הפצועות. בבית שבו גדלתי, חיו כעשרה בני משפחה, במבנה ובו שני חדרים גדולים ומטבח: אבא ז'ק, אמא מלבין, סבא יהודה, אנחנו - ששת ילדיהם, ומשרתת שגם גרה בבית. החדרים היו גדולים, והסלון שימש כחדר מגורים, כחדר שינה, כחדר עבודה, וכחדר משחקים.

הרהיטים שעמדו בסלון היו דברים שאספו מכאן ומשם: מזנון גדול, ושתי המיטות הגדולות של ההורים. חנה ואני ישנו עם ההורים. בחדר השני ישנו כל האחרים וגם הסבא. היום, ממרום גילי, אני מבינה שהצפיפות הזאת גרמה לנו לדעת להסתדר זה עם זה, לשתף פעולה ולא לריב - זאת גם בזכות מערכת היחסים היפה של הוריי, שהיו כמו זוג יונים. הם אף פעם לא הרימו את קולם, ולא השתמשו באלימות מכל סוג. יחד עם זאת, הם לא חיבקו ונישקו אותנו. על אף שאני לא זוכרת שאמי אי פעם נישקה אותי, בבית עמדה תחושה תמידית של חום ודאגה. כשאחד מאיתנו היה חולה, אבי עשה לנו אינהלציה נגד שיעול, בעזרת אוהל גדול שיצר משמיכות וקערה עם מים רותחים, והיה מלווה את הטקס במילים: "פיש, פיש, פיש", לאחר שגזר דגים קטנים מקרטון והשיט אותם בקערה.

לסבא הייתה כורסא אדומה "עם פלוש" (מעין קטיפה אדומה) ובה הוא ישב וקרא את ספרי הקודש שלו. החנות המשפחתית לממכר דברי עור עמדה לא רחוק מהבית - מול פסל של מריה הקדושה. בכל פעם שעברנו ליד הפסל שלה, היינו יורקים. לעומתנו, הקתולים שעברו ליד הפסל סימנו את סימן הצלב על עצמם. הוריי הלכו לחנות יום יום, וביתניים המשרתת והילדים הגדולים ארגנו את הבית. המטבח היה גדול והמשרתת ישנה בו במיטה מתקפלת. אמי ערכה קניות בשוק, ונהגה לקנות אווזים חיים ותרנגולות, והשיקסע, בז'י, (המשרתת) הביאה אותם לשחיטה.

אחרי ששחטו את האווזים, חנה אחותי ואני הלכנו לשאול את הדיין אם הוושט שלהם כשר. הדיין היה מנפח את הוושט, ופסק אם האווז כשר או טרף. אם הוושט לא היה כשר - מכרנו את האווז ללא יהודים. בישול הבית נעשה על ידי בז'י הגויה, שהייתה מתפללת איתנו את קריאת "שמע" בערב במיטה, וידעה את כל הברכות: את "המוציא לחם מן הארץ", את "חבלי שינה", את "מודה אני".

בז'י מילאה תפקיד מאוד חשוב בבית, אבל ידענו שהיא קתולית, ולכן ביום ראשון היה לה חופש. היא הלכה להתפלל בכנסייה, וביקרה את משפחתה שלה, בכפר במרחק שעתיים הליכה. כשאמא הלכה למקווה פעם בחודש, היא לקחה איתה את הילדים הקטנים להתרחץ באמבטיה, אנחנו התאומות, היינו מתרחצות במי האמבטיה שלה. בדרך כלל הרחצה בבית נעשתה בסלון על מתקן שהונחה עליו קערה לבנה מאמיל. אבי הקפיד שנצחצח שיניים עם משחת "אודול". רצפת הבית הייתה עשויה מקרשי עץ, ובכל יום שישי המשרתת רכנה על הרצפה וקירצפה אותה במברשת גדולה עם דלי ומי סבון. אחר כך הניחה על הרצפה שקי יוטה עד שהעץ התייבש כדי שלא יתלכלך מצעדנו. קירות הבית היו מסוידים בצבע ורוד עם נקודות שחורות.

בחדר שבו ישנו הילדים עמדו שתי מיטות גדולות וספה, ומיטת תינוק שבה ישנתי אני, כשביקשתי לא לישון עם הוריי. כבר בהיותי בת ארבע, אמרתי לפני השינה, "מודה אני לפניך מלך חי וקיים, שהחזרת בי נשמותי באמונתך סלה". בבית לא היו לנו מים זורמים, אלא רק חצר גדולה ועצומה, ובה ברז במרחק שלושים צעדים. באמצעות שני דליים גדולים, המשרתת הייתה צועדת אחת ליממה לברז, להביא את המים. במטבח היה מדף בעבור הדליים שכוסו עם מכסה.

חצר הבית הייתה מאוד גדולה, ומי שקרא את כתבי שלום עליכם יכול לדמיין אותה בעיני רוחו. סביב החצר עמדו דירות, וכל דירה הכילה שני חדרים ובה משפחות על משפחות. בין ילדי החצר הרבים נוצרו חברויות. בצד עמדו לולים, ובלילות שמענו את קרקור האווזים שליוו את פסקול חינו. לפנות ערב המשרתות היו פותחות את הלולים, וכל האווזים יצאו החוצה לחופש רגעי. בהמשך האכילו אותם בתירס מבושל בצורה אכזרית, ודחסו לגרונם את המזון על מנת שישמינו טרם השחיטה. עם חברי שיחקתי במשחקים חברתיים בכל השפות. בגרמנית: "מי רוצה לראות בעלי מלאכה חרוצים". כך היה גם בהונגרית ובסלובקית.

הונגרית זה שפה מונגולית הדומה לפיניית ולטורקית, ושונה מן השפה הסלבית, ובה דיברה המשרתת. הקריאה בעברית שימשה לנו רק לתפילה. כל המשפחות שחיו סביב החצר היו פחות או יותר במצב טוב.

בדרומה גרו יהודים. בצדה הצפוני של החצר חיו גם גויים. השמירה על הכשרות בביתנו הייתה מאוד קפדנית. אם במקרה השתמשו בסכין חלבית לבשר, הטמינו אותו באדמה למשך שלושה ימים. ארוחת בוקר אכלנו לצד שולחן המטבח - אבל לא כולם ביחד. אחי שהלכו לבית הספר אכלו לפני אלו הקטנים. נהגנו לאכול לחמניות קלועות כמו חלות קטנות עם פרג, מרוחות בחמאה, עם צנונית, עם גבינה, עם בצל ירוק, ולשתות משקה קקאו בשם "אובומאלטין". לבית הספר לקחנו ארוחת עשר שאבי הכין לנו - אותה הייתי מתחילה לאכול באמצע השיעור, משום שלא הייתי יכולה להתאפק.

בבית לא שרר פולחן אוכל, והמזון נדרש כדי להתקיים. יחד עם זאת, האוכל מעולם לא חסר בביתנו, וזכור לי כטעים מאוד. אני תמיד הייתי אכלנית טובה. שולחן האוכל היה מכוסה במפה, ועליו סכין ומזלג וגם פרחים. אחיי ואני היינו צריכים לברך על המזון טרם הארוחה. מכאן שעד גיל שש-עשרה הייתי דתית. היום אני חושבת שזאת הייתה צידה חשובה מאוד לדרך, שמכניסה אותך למסגרת, למשמעת, ולהבין שלא הכל מותר, וגם מעניקה אחריות. בבית תמיד יכולנו לפצוח בשיחה, מבלי לחכות שתינתן לנו הילדים, רשות הדיבור.

הידיעות מאירופה על המתרחש הגיעו אלינו יום ביומו באמצעות עיתון בשפה הגרמנית: Prager Tagblatt "היומון של פראג". הוריי נהגו לקרוא עיתון, והתעניינו מה נעשה בעולם, גם מפני שהיו לנו קרובי משפחה בווינה ובמינכן.

הוריי מעולם לא יצאו לנופש בימי הקיץ, כי עבדו יום בחרות, פרט לימי שבת וראשון. בליל שבת אבי וסבי הלכו לבית הכנסת, וכשחזרו הביתה אבי נהג לשיר, "אשת חיל מי ימצא". אז אמי התקשטה עם השייטל של שבת, וכולנו ישבנו ליד השולחן שרים את הזמירות

ומברכים על המזון, בעוד המשרתת הגישה לנו את האוכל, והילדים הגדולים סייעו לה. אני אהבתי לאכול את הרגליים של האווז. לסבי, שהיה האדם הכי מבוגר בבית, לא ניתנו זכויות יתר. הוא גם לא ביקש אותן. בשבת הגברים הלכו לבית הכנסת לשחרית, ועל השולחן היתה מונחת עוגת קוגלהוף - אבל איש לא העז לגעת בה עד שאבא חזר, עשה קידוש, ורק אז כוודנו בקפה עם עוגה. בשבתות לא הדלקנו את האור חלילה, ואכלנו אוכל קר הנקרא "קאלטס פלייש" - חמין שהונח אצל האופה מיום שישי. את הריח של הטשולנט אני זוכרת ומריחה עד היום, ואף מכינה בביתי את הטשולנט של אמי.

מזג האוויר בניטרה בחורפים היה קר מאוד, והטמפרטורות לפעמים הגיעו עד למינוס עשר מעלות. היו לנו מעילים, וגם "גלושן" - ערדלים שנועלים מעל הנעליים. כילדים, שיחקנו בשלג וגלשנו בו עם מזחלות. כדי לחמם את הבית בחורף, בכל חדר עמד תנור ברזל עם ארובה שהוסק על ידי פחם. פעם בשנה נקנו עצים ופחם לטובת החימום, ובחצר עמד מחסן לצורכי אכסונום בעבור כל משפחה. אמי נהגה לסרוג הרבה, ואבי היה בעל סבלנות מופלאה כשלבש את הסוודרים חסרי הצורה שסרגה לו. אותנו, הילדים, תמיד הלבישו מאוד יפה, ומעולם לא לבשתי את הבגדים המשומשים של אחיותיי הגדולות. לאמנו היה טעם מפותח ואסתטיקה לבגדים. תופרת הייתה מגיעה אלינו הבייתה ותופרת עבורנו בגדים על מכונת תפירה מסוג "זינגר" שהייתה ברשותנו. הורינו רכשו לנו מעילים כחולים בעלי כפתורי זהב, דומים למעילי ימאים, ושמלות שבהן נראנו יפות כבובות. בכל פסח קנו לנו נעלי לקה שחורות מעור דק ואיכותי. מאז ועד היום אני אוהבת להתלבש יפה.

פרק 4

ילדות מאושרת

העיר ניטרה שכנה על יד נהר גדול טובל בירוק, שבעורפו עומד עד עצם היום הזה מבצר עתיק, הוא נבנה לכבוד שליחי הנצרות הראשונים, לבשר את הדת הנוצרית לעובדי האלילים הפאגניים, שליחים שהגיעו למקום במאה העשירית לספירה. המבצר שימש גם כהגנה מפני אויבים, ועמד על ההר זובור (Zobor).

היהודים שחיו בניטרה היו כמעט כולם סוחרים, ולצדם רופאים, מורים ועורכי דין. את רוב תפקידי הפקידות איישו הצ'כים. את ההפרדה בין הצ'כים לסלובקים ראו בכל מקום, כי את כל המשרות החשובות תפסו הצ'כים. את המאבק הזה זיהיתי גם בתור ילדה קטנה. לפני שהקימו את צ'כוסלובקיה, הסלובקים היו שייכים לאימפריה האוסטרו-הונגרית, בעוד הצ'כים היו אוסטרו-האבסבורגים (גרמנים). מכאן שהצ'כים היו תחת השפעה גרמנית-אוסטרית, והסלובקים תחת השפעה הונגרית, מה שבא לידי ביטוי גם בתרבות שלהם. עניין זה הביא אותי ואת בני דורי לדעת ולהשתמש במספר שפות שונות. מכוניות בניטרה לא היו, ואם נדרש להגיע למקום מסוים, הלכו תמיד ברגל. לרשות כל העיר עמדה מונית אחת - וגם פיאקר, שהייתה כרכרה רתומה לסוסים מקושטים שאותה היה נדרש להזמין מבעוד מועד. הכסף המקומי היה "צ'סקוסלובנסקה קורונה".

בעודי ילדה קטנה, אבי סיפר לי על המשבר הכלכלי בגרמניה, ועל האינפלציה הגדולה שבה הכסף איבד יום יום את ערכו. אבי תיאר את התקופה הקשה באופן פלסטי מאוד, וסיפר כי אנשים הגיעו לבנקים עם מריצות כדי לקחת את כספם. גם הוא סבל מכך כמו כולם, אך העשירים סבלו יותר - כי הם איבדו הרבה יותר.

ניטרה הייתה מפורסמת בכך שהקהילה היהודית דאגה מאוד לעניים. במקום פעלו מטבח תמחוי ובית אבות לעניים, ובכל חג ניתנו מתנות לנזקקים. הרב הראשי של ניטרה היה מאוד אנטי-ציוני, אבל דאג לעניים, שאף פעם לא הושפלו ולא גוועו ברעב.

בפעם הראשונה שנסעתי במגלשה רתומה לסוס, זה היה בחורף המושלג. נסענו, כל המשפחה, לתחנת הרכבת ללוות את אחי הארי (חיים) שנסע ללמוד בווינה. הנסיעה בשלג הייתה מאורע נדיר וייחודי, ובו נכחה כל המשפחה. אחי היה בן שבע-עשרה כשעזב. הוא למד בווינה במשך שנתיים עד לשנת 1938 שבה התרחש האנשלוס - סיפוח אוסטריה לגרמניה הנאצית. בהמשך הוא סיים את הטכניקום ברנו (Bruno) בלימודי הנדסת חשמל ומכונאות.

בשלב מסוים הרדיו נכנס אל ביתנו: מכשיר טלפון גדול בגודל של טלוויזיה. היטלר והמפלגה הנאצית עלו לשלטון ולתודעה, ואת הנאומים שלו שמענו בבית, עם הצעקות ועם הפירושים שנלוו להם בעיתון "היומון של פראג". כשהקשבנו לנאומים, "התהפכה לנו הבטן" וחשנו באסון המתקרב. אבי האמין בבורא עולם, ולא האמין כי הגרמנים באמת יבצעו את הדברים הנוראיים שהשמועות עליהם התפשטו, על אף שבאותה התקופה כבר הגיעו פליטים מפולין לצ'כיה, ואחותי וגיסי אף קלטו כמה מהם לעבודה בבית החרושת. גם בביתנו התגוררו זוג פליטים מגרמניה למשך תקופה קצרה. את האישה אני זוכרת עם עיניים אדומות, ככל הנראה מרוב בכי על קשיי חייה, אך אנו, לבושת, לא

הפגנו כלפיה אמפתיה מיוחדת. בסופו של דבר גם הם, כמו רבים אחרים, כולל הוריי ואחותי עם חמשת ילדיה, גורשו לאושוויץ. על אף שרוחות האנטישמיות רחשו מסביבנו, ילדותי זכורה לי בסך הכל כילדות מאוד מאושרת, גם בזכות הוריי שהיו אנשים נינוחים ומאוזנים. הערכים שעליהם גדלנו בבית היו חשובים ומהותיים מאוד, אבל מצד שני - הוריי אף פעם לא דרשו מאיתנו דרישות מוגזמות. אף פעם לא חגגנו יום הולדת או יצאנו לנופש משפחתי. היום קשה לי להבין את החיים האלה, אבל אז שום דבר לא הרגיש לי חסר.

באשר למגע - הוריי לא נהגו לחבק אותי ואת אחיי, מפני שאצל היהודים הדתיים זה לא היה נהוג. רק בערב יום הכיפורים, לפני שהלכנו לבית הכנסת, עמדנו בשורה, אני וחמשת אחיי, כשאבינו בירך אותנו. הוא שם את הידיים על ראשנו, חזר על הברכה ונתן לנו נשיקה. בפעם האחרונה והנדירה שהוא נישק אותי, זה היה כשעליתי עם אחותי הילדה על הרכבת לפלשתינה. על אף שחוסר המגע לא הותיר בי צלקת של ממש, כשהקמתי את משפחתי שלי, לא חסכתי בנישוקים על נישוקים, וכך גם לגבי נכדיי וניניי.

כבר כנערה צעירה קניתי מכספי שלי את העיתון הסלובקי "מא" ועד ת" - A-Z, שהיה צהובון ובו גם רומן משרתות בהמשכים, וקראתי אותו בהנאה. בנוסף, בכל יום סיימתי ספר. את הספרים שאלתי בספרייה העירונית. אהבתי מאוד לקרוא את ספריו של אריך קסטנר, ואת ז'ול וורן. קראתי גם את פרנץ קפקא, על אף שלא הבנתי את סיפוריו כילדה. ספר שקראתי אינספור פעמים היה "במערב אין כל חדש", מאת אריך מריה רמרק, שעסק בימי מלחמת העולם הראשונה. בני משפחתי אף הם קראו אותו ללא הרף.

בבית גדלנו על ערכי תרבות כללית ויהדות, ובבית הספר גם אני וגם אחיי, כל ששת הילדים של הנינגסבר, היו מצטיינים כולם. אמי הייתה אישה מאוד משוחררת, בגבולות מה שהתירה לה הקהילה. היא הלכה לבד לקולנוע ולתיאטרון, ושרה את השירים שלמדה מהסרטים: "...שני

לבבות ושלושת רבעי, זה המנעד המוזיקלי של וואלס. הוואלס הזה קירב שני לבבות. הקצב של הוואלס קירב שני לבבות בלילה חשוך אחד....” כמובן בגרמנית.

כילדה חלמתי להיות מורה, והייתי מלמדת את ילדי השכנים לשיר ולרקוד, בעודם ישובים מולי בשורה בחצר הבית. עד כיתה ג' היה לי מוקה, שאחר כך התחלף במוקה, אך עוד לפני כניסתנו לבית הספר, ידענו את בסיס הקריאה מהבית.

בית הספר היה מקום די קשוח, ובו שיטה נוראית לענישה: הלכאת ידיים באמצעות מקל במבוק. אני קיבלתי הרבה מכות על הידיים כילדה, כי הייתי חצופה בעיני המורה.

סיפור: ילד אחד בכיתה שלי לא ידע לקרוא. היום אני מבינה שהוא היה דיסלקטי, אבל אז המורים החליטו שהוא טיפש. כאשר ילד זה כשל בלימודיו, המוקה הציב אותו על הקתדרה - וכל שאר הילדים היו אמורים להגיד לו "חמור אי-אה". כך המורה הורה לעשות צחוק מהילד ולהתעלל בו, בתקווה שזה יעזור לו בלימודי הקריאה. אני לא הסכמתי לקחת חלק באירוע הזה, והמורה שאל אותי: "למה את לא עושה אי-אה?". "כי הוא ילד, ולא חמור", ענית, "כי הוא ילד מסכן".

קיבלתי מכות על כך שהעזתי לענות למורה. לא בכיתי. גם לא משכתי את היד אחורנית בפחד כמו שעשו הילדים האחרים. אחותי שישבה בכיתה לצדי, בכתה במקומי. זה מאוד הרגיז את המורים שאני לא בוכה. אחד מהעונשים המקובלים בבית הספר היה להישאר אחרי שעות הלימודים עוד שעה אחת בכיתה הסגורה. כשפשעתי בעיני מורי, הייתי נאלצת להישאר, בדרך כלל לצד בנים "פורעי חוק". אמר, במקום לתת לי מנה אחת אפיים על כך שקיבלתי עונש, הייתה מגיעה לבית הספר בשעה שבה נסגרנו בכיתה אפילו בלי יכולת ללכת לשירותים, ובמקום לתת לי על הראש ולהטיף לי מוסר על כך שאני עושה לה בושות, היא הגיעה למקום עם סיר מרק קטן כדי שלא אשאר רעבה. היא מאוד

הבינה ללבי, ידעה שאני אוהבת להשתולל ודאגה לי תמיד. למרות החינוך הנוקשה, אהבתי מאוד ללכת לבית ספר. כל יום לימודים החל בשעה שמונה בבוקר. אחרי ארוחת הבוקר הלכנו ברגל לבית הספר, ובשעה שתיים עשרה חזרנו הביתה לאכול ארוחת צהריים. משתיים עד ארבע חזרנו שוב ללמוד לימודי העשרה כגון מלאכת יד, לימודי דת וחוגים. הייתי די טובה בכל החוגים וברקמה, אבל לא בציור. בהתעמלות, התאמנתי באולם ספורט מקצועי של מכבי. באותה תקופה אמיל זאטופק היה האצן הצ'כי המפורסם בעולם, והיהודים תמיד דיברו עליו כאל "אחד משלנו".

על ארץ ישראל ידעתי בעיקר מהתנועה, אך גם בבית ציינו את החגים. בט"ו בשבט אמא קנתה חמישה-עשר סוגי פירות: בננות, קלמנטינות, תפוזים, תמרים ותאנים ועוד... הוריי החליטו שבט"ו בשבט לאחותי ולי יש יומולדת. ומה קיבלנו מתנה? כל אחת חצי קלמנטינה. בשבועות אבי הלך לבית הכנסת. כשאבא העביר את הלילה בתפילות בבית הכנסת בשבועות. בכל פעם שכזאת ביקרנו אותו בבית הכנסת עם עוגות שאמי הכינה עבורו.

חברותיי מבית הספר שהגיעו מבתים חילוניים, הזמינו אותנו לימי ההולדת שלהם. יום אחד שאלתי את אבי מדוע לנו אף פעם לא חוגגים יום ההולדת. אבי ענה לי תשובה שעד היום אני זוכרת: "אנחנו יודעים שמשה רבנו מת ב-7 באדר, אבל אנחנו לא יודעים מתי הוא נולד. מדוע? כי כשילד נולד הוא עוד לא הוכיח את עצמו, הוא עוד לא פעל בשום דבר. אבל כשמתים - רק אז יודעים מה אדם עשה בחייו, ומה תרם לו ולזולתו. אז בגלל זה לא חוגגים להם יום הולדת". בשעתו זה היה הסבר די לא משכנע.

בכנסייה נוצרית ביקרתי פעם אחת, כשהמשרתת לקחה אותי איתה ללא ידיעת ההורים. זה היה סוד כמוס, ואני זוכרת שפחדתי מאוד מהמעמד, ונפעמתי מכל היופי ששכן סביבי. הכל היה כל כך יפה

בכנסייה הקתולית: המדונה, המזבח והתפילה החרישית. למרות התרשמותי, הפחד שלט בי. תמיד הכניסו לנו פחדים לראש, שהדת הנוצרית והנוצרים הם דבר רע מאוד.

ובאמת האנטישמיות נכחה בחיינו ושנאת היהודים הייתה די גלויה. כשהלכתי, למשל, מאיזושהי סיבה לעירייה לבקש דבר מה, תמיד הרגשתי סוג ב'. שאני לא רצויה במקום ושעושים לי טובה, כי אני "רק יהודייה". על אף המראה הנוצרי שלי ושל אחותי, שהיינו בלונדיניות עם שיער חלק ועיניים בהירות - תמיד ידעו שאנחנו יהודיות.

בצ'כוסלובקיה מבחינה פוליטית, קיבלנו את המכה כשהנשיא מסריק מת. טומאש גריג מסריק היה אינטלקטואל צ'כי, שבמלחמת העולם הראשונה ב-1918 היה פעיל מאוד בתנועה למען החירות ולעצמאותה של צ'כוסלובקיה, והיה מאוד פרו-יהודי. בנוסף, היה סנגור בעלילת דם במורביה. כשהנשיא מסריק מת ב-1937, האנטישמיות בסלובקיה צברה תאוצה.

דבר נוסף שהטיל עלינו פחד ומורא היו התהלוכות של הגויים בפסחא. בתהלוכות הוצבו בובות שסימלו את ישו הצלוב, תחת המסר הברור כי היהודים צלבו אותו. ביום התהלוכה כל היהודים ידעו להסתגר ולא להימצא ברחובות, כדי להתחמק מצרות עם הגויים. אבל תמיד התהלוכות האלו גררו התגרריות והתיקלויות. השבאב - בריונים גויים אנטישמיים, היו עוברים ונותנים בעיטות ליהודים עוברי האורח, ואני תמיד נתתי בחזרה - והם ברחו. באוויר תמיד שרר פחד מגויים. זאת אחת הסיבות שהורי הרשו לכולנו לקחת חלק בתנועה הציונית.

בשנת 1938, כשהייתי בת שלוש-עשרה, עברנו דירה. בת מצווה לא חגגנו, ולמעשה לא היה לי מושג אז שגם בנות יכולות לחגוג את המאורע. אבל בבר המצווה של אחי כל הדודים באו מווינה. אני זוכרת את השולחן עם כל כלי הפורצלן החגיגיים שנשמרו רק לפסח ולאירועים מיוחדים, ואת הבישולים והמאפים המושקעים שהוגשו. לצד הארוחה,

נערך טקס בבית הכנסת שבו אחי אמר את הדרשה וקרא את פרשת השבוע שלו. סבא יהודה ברייט נפטר בניטרה וניקבר בבית הקברות היהודי. המעבר לדירה החדשה התקיים לאחר מותו מכיוון שאמי החליטה שבנותיה כבר גדולות "ומחכות לשידוך", וזה לא נאה לגור בדירה שאינה מספקת את המעמד, ברובע יהודי פרמיטיבי עם שני חדרים וקרשים במקום רצפה.

כך שכרנו דירה בת ארבעה חדרים בקומה ראשונה בשכונה טובה יותר, ברחוב יסנסקה 8, ברובע של בתים מודרניים, עם פרקט, מים במטבח, אמבטיה, מזווה ובית שימוש עם ניאגרה. הייתה לנו גם חצר קטנה שניסינו לשתול בה ערוגות שמעולם לא צמח בהן דבר. בדירה החדשה, המרוהטת ברהיטים יפים, עמד גם פסנתר בו ניגנו, אחותי ואני, למשך תקופה קצרה בלבד. למדנו סולמות ויצירות קטנות מכיוון שזה היה באופנה, אבל מהר מאוד הפסקנו ולא התמדנו. אף אחד מבני המשפחה לא היה מוזיקאלי במיוחד. אך בהמשך, את הילדים שלי שלחתי ללמוד בקונסרבטוריום, כי הם היו מוזיקאליים הרבה יותר. עלי הבכור למד כינור במשך שבע שנים, ומיכל ניגנה במשך עשור על הפסנתר.

סביב מעבר הדירה בשנת 1938, באוויר עמדה תחושה קשה של שינוי. ב-1939 הגרמנים פלשו לצ'כיה. הם מסרו את חבל הסודטים, והיית צריך להיות אדיוט כדי לא להבין את הסיטואציה החדשה. כך הסלובקים החלו להתעמר בנו, היהודים, עוד ועוד בדרכים שלהם, ואנחנו התחברנו יותר ויותר לרעיון הציוני. התכנסנו במועדון בני עקיבא, שבו למדנו עברית ושמענו הרצאות על ארץ ישראל ועל תולדות היהדות. למדנו שירים, רקדנו הורה, והקשבנו לדברי השליחים שהגיעו אלינו מישראל. יחד עם הקופסא הכחולה של הקרן הקיימת, יצאנו להתרים את בני הקהילה לטובת הרעיון הציוני. ידענו היטב למי מותר ללכת, כי היו גם כאלו שלא רצו לתרום. בתקופה ההיא גם העסקים היהודיים נפגעו מאוד, והוריי סגרו את החנות. על יד הנהר בניטרה שכן

פארק יפה, ובכניסתו עמדה הכתובת: "ליהודים ולכלבים הכניסה אסורה". שמואל ואני היינו אז חברים. למרות האיסור אמרנו לעצמנו, "איך זה שלא נלך לפארק?", ונכנסנו וישבנו בו בלי לתת דין וחשבון לאיש, על אף שכולם הכירו אותנו וידעו את מוצאנו. אז עוד לא הפעילו את הגזירה שהורתה ליהודים ללכת עם טלאי צהוב.

פרק 5

גן עדן של תפוחי עץ

המקום הראשון שהגעתי אליו בארץ היה ראש הנקרה, שאז עוד לא היה קיבוץ. זה היה ב-11 במאי 1941. הייתי אז נערה צעירה ושמןמונת, עגולה, בלונדינית, ואמרו עלי שהייתי יפה, על אף שלא הייתי מודעת לזה. אמי הכניסה לתוך חמש המזוודות שהבאנו איתנו בגדים שנתפרו בידי תופרת בית שלא התאימו לאקלים המקומי בפלשתינה. כל הציוד אוחסן במחסנים בכפר הנוער, ואחותי ואני לבשנו בגדים אחרים שקיבלנו כמו כולם, כמו חצאיות חאקי.

בשנת 1943 הגיעו לארץ ילדי טהרן ואנחנו קלטנו חלק מהם. כשהגיעו, פתחו המדריכים את המזוודות שאמי הכינה לנו בלי לשאול אותנו, והבגדים שלנו חולקו להם. פתאום ראיתי ילדות בבגדים שלי ושל חנה אחותי, ונבהלתי. "למה לא שאלו אותנו?", כעסנו, "הרי היינו נותנות את זה ברצון, אבל ככה בלי לשאול?". האווירה בכפר הנוער הייתה שהכל שייך לכולם ובכל מתחלקים.

המחנכים השכילו להפריד ביני לבין אחותי כבר כשהגענו. היא הייתה במחזור ד' ואני במחזור ה'. הם ידעו שאנחנו אחיות תאומות, וזה היה מאוד חכם לתת לכל אחת את המקום שלה, על אף שבזמנים ההם הפרדה מסוג זה לא הייתה מקובלת. ההישגים של אחותי בבית הספר היו מצוינים. היא הצטיינה במדעים ריאליים ואני בהומניסטיים, אז תמיד השלמנו אחת את השנייה.

למרות ששררה מלחמה בעולם, שקעתי מהר מאוד באקסטזה ובשמחה על היותי סוף סוף בארץ ישראל. זאת הייתה תקופה חלומית ממש. זיכרון חזק מאוד שיש לי מהתקופה היא קשור בתפוחי עץ. לצד כפר הנוער בכפר חסידים, עמד מטע של תפוחי עץ. יום אחד לפנות ערב אחד הלכתי לטייל בו לבדי. יצאתי משער כפר הנוער, נכנסתי לפרדס והתבוננתי בתפוחי העץ האדומים. חשבתי שאני בגן עדן. השוטתי יד כדי לקטוף תפוח ופתאום שמעתי: "אבא! גנבים!". הורדתי את היד וחשבתי "חביבלה", בשביל לאכול תפוח פה תצטרכי לעבוד קשה". זה היה מאורע כל כך מכוון, שנתן לי זץ: "תתעוררי!".

כפר חסידים הוא יישוב מאוד ותיק ודתי, בין הראשונים בארץ. כפר הנוער היה מנוהל מאל"ף עד ת"ו על ידי יוצאי גרמניה. המנהל היה דוקטור אוויגן מיכאלי, וכל המדריכים היו דוקטורים, פרופסורים ופילוסופים, דתיים לייט, כמו שהייקים היו. במקום נשמרו השבתות והחגים, אך לא באופן פנאטי.

בנים ובנות למדו, עבדו וטיילו יחד, והאווירה הייתה ליברלית. בעבורנו עניין זה היה מובן מאליו כי כך הורגלנו עוד בבני עקיבא בבית. מהחיים החדשים שלי נהנתי מאוד. לא סבלתי מהחום או מהקור, כי בגן עדן לא סובלים. ישנו כולנו בצריפים בעלי חמישה חדרים, שלוש בנות יחדיו בחדר על מיטות ברזל שהתקפלו אל תוך הקיר ביום ונפתחו בלילה, עם המון פשפשים ששרצו בכל מקום. המקלחות בכפר הנוער היו משותפות (לבנות בלבד, ולבנים בלבד), ולקח לנו קצת זמן עד שהתרגלנו לעניין.

על כל מחזור היה אחראי מדריך, ושלי היה דוקטור חיים חמיאל שהלך לעולמו ממש לא מזמן. הוא שוחח איתנו בעברית, ואני הבנתי הכל, על אף שלא ידעתי היטב את השפה, אבל שקדתי עליה ולמדתי אותה באמצעות קריאה גם אחרי שעות הלימודים והעבודה. קראתי, למשל, את דון קישוט בתרגום של חיים נחמן ביאליק. אני חושבת שחמישים אחוז ממה שהיה כתוב בספר לא הבנתי עד הסוף - אבל סיימתי את היצירה המתורגמת במלואה, הכתובה בסגנון לשון התנ"ך.

בכפר הנוער היה סידור עבודה: הילדים כונסו במסגרת כמו אוטונומית, שבה יכלו לבחור במה יעבדו, בענפי החקלאות או בענפי הבית. על כולם היה לבצע תורנות של חצי שנה במטבח וחצי שנה בסניטריה, דהיינו: לנקות בתי שימוש. בהמשך הבנים יכלו להמשיך לעבוד במקצועות החקלאיים במקום: בגן הירק, במנבטות, בלול וברפת. אני הודעתי למדריך שלי: "אם לא תסדר לי רפת, אני לא הולכת לעבודה". תמיד הייתי חצופה, וכך הוצבתי לעבוד ברפת.

קמתי כל יום בארבע לפנות בוקר לחליבה. אז עוד לא היו מכונות שעשו זאת במקום אנשים, וזאת הייתה עבודת כפיים קשה שגרמה לי לשטף דם בעורקים והידיים שלי היו כחולות. בקיץ לבשתי בגדים עם שרוולים ארוכים כדי שהאחות לא תראה את מצבי ותוציא אותי מהרפת. אבל פעם אחת היא ראתה אותי במרפאה ואמרה: "את משוגעת? את יכולה לקבל פרקינסון!". אבל הסברתי שאני לא מפסיקה לעבוד. אחר כך העבירו אותי לגן הירק. הייתי אחראית על אבחנת הווירוסים בשדות תפוחי אדמה. במקרה שווירוס דבק בצמח, הוא מסלסל את העלים והיה צריך לשרוף אותו על מנת שלא ידביק צמחים אחרים. עד היום, כשאני עוברת באוטו על יד שדה של תפוחי אדמה, אני מזהה את הצמחים החולים. העבודה הפיזית המרובה גרמה לי לכאבי גב, אבל לא התלוננתי. את אחותי ראיתי פה ושם, מעט מאוד, ולא היינו מדברות הרבה. היא חלמה להיות רופאה והייתה חברה של טרודה, האחות. בחורים תמיד התעניינו בי, אבל בניתי מסביבי "חומה". כולם ידעו שלושנה יש חבר בחוץ לארץ. מגע מיני בכפר הנוער היה לא לגמרי פסול, ואיש לא עשה ממנו עניין. החיים במקום היו יפים ומאושרים. על אף המאורעות של שנת 1939, לא הרגשנו איום ולא באנו במגע עם האוכלוסייה הערבית.

בכפר הנוער חליתי בטיפוס הבטן, למרות שעל האונייה בדרך לארץ ישראל קיבלנו חיסון נגד הטיפוס. הרופאים טענו שכנראה קיבלתי מנה

גדולה מדי של נסיוב, ורצו לאשפז אותי בבית חולים. סבלתי משלשולים ומחום גבוה, ושחררתי מהתחייבויותיי בעבודה. המחלה גרמה לי לרדת במשקל, וכשאחותי באה לבקר אותי היא לא הכירה אותי ושאלה "איפה שושנה שוכבת?". כשהרופאים רצו להעביר אותי לבית החולים הממשלתי-הבריטי בעיר התחתית בחיפה, בדיוק האיטלקים הפציצו את בתי הזיקוק בחיפה. אחותי הגדולה פרידה, שהייתה בחיפה לא הסכימה לעניין, נכנסה למשרדי כפר הנוער ואמרה: "אני אחותה הגדולה, ואני לא מרשה להעביר אותה לחיפה. היא תחת חסותכם, אז תדאגו לה פה". אז אנשי כפר הנוער מצאו פתרון מאוד נחמד: הם השכיבו אותי במגדל שמירה. בכל יישוב דאז היה מגדל שמירה לצורכי תצפית ביטחון. מכיוון שהייתי צריכה להיות בבידוד הם הציבו במגדל מיטה, וטרודה האחות דאגה לי לאוכל ולטיפול. בכפר חסידים היה גם רופא מאוד נחמד שהיה מומחה למחלות טרופיות, והוא ניסה לעזור לי. אבל אז לא היו תרופות כמו היום, עוד לא המציאו את הפניצילין והאנטיביוטיקה. אחותי ביקרה אותי יום יום, אבל אסור היה לה להיכנס למגדל פן תידבק. דיברנו דרך החלון, והיא כיבסה לי את הפיג'מה בהוראת האחות. אבל המחלה לא הייתה טראומה נוראית כל כך ואת הכל אני זוכרת בתור הרפתקאה גדולה, למרות שבפועל הייתי בסכנת מוות.

שהייתי במגדל כחודש, עד שהמחלה עברה והבראתי. בגלל הפצצות של האיטלקים מדי פעם נשמעו אזעקות, והמגדל התנדנד מההדף של האוויר, אבל לא היו בי כוחות לרדת ממנו למקלט וגם לא פחדתי. בזכות הטיפול המסור שקיבלתי, עברתי את התקופה הזאת בשלום. הנהלת כפר הנוער הקפידה מאוד על הניקיון במקום. בכל יום שישי בבוקר, על כל חניך הוטל להוציא את המזרן שלו ולרסס אותו בנפט נגד הפשפשים. הנפט גרם לנו לכוויות - וגם הפשפשים לא מתו. אבל חיינו עם זה.

יום אחד, כשעבדתי בגן הירק באיסוף תפוחי אדמה, חפרנו כדי להוציא את הפקעות ופתאום אמרתי לחברה שעבדה לצדי, "תראי! יש לי פה סימן של שתי שיניים!". היא הסתכלה על הנשיכה ואמרה, "זה נחש". היא הייתה מומחת בביולוגיה של חיות, ואיבחנה את המצב: "זה נחש ארסי". ובאמת הכיש אותי נחש ארסי מסוג אפעה, והרגשתי כאב קל כמו עקיצה של חרק. בעזרת קופסת שימורים ריקה שנמצאה במקום לכדנו את הנחש, ועל ידי מטפחת שהייתה ברשותה, היא ביצעה לי חוסם עורקים ורצנו מהשדה למחנה שעל הגבעה. במטבח מצאנו את טרודה האחות שהושיבה אותי על השיש, לקחה סכין מלוכלך מהכיר וחתכה את אזור ההכשה. היום כבר לא רואים, אבל במשך שנים נשארה לי צלקת. בסופו של דבר אמבולנס לקח אותי לבית החולים להמשך טיפול, ולאורך כל הזמן הזה לא פחדתי, כי לא ידעתי בכלל שהכשת נחש היא מסוכנת. רק כשהאחות בבית החולים שאלה אותי, "מאיפה את?" ועניתי שאני מכפר הנוער ליד כפר חסידים, היא לחשה לאחות השנייה: "משם גם הגיע הבחור שאתמול מת. גם אותו הכיש נחש". חמודות היו! בגלל שבית החולים היה עמוס הכניסו אותי, הצעירה, למחלקת יולדות. הנשים הבוגרות יותר ריכלו עלי: "איזה בחורה צעירה, בטח היא זונה אם בגיל כזה נכנסה להריון", ואני לא ידעתי מה רוצים מהחיים שלי. אבל ככה למדתי, מכל מה שעבר עלי.

בבית החולים שהיתי יומיים, ומכפר הנוער ביקר אותי המדריך לראות אם אני עדיין חיה. הרופאים הסבירו לי: "יש לך מזל שזה היה נחש צעיר, ולא היה לו מספיק ערס בגוף". כשהחזירו אותי לכפר הנוער, כולם באו לחזות בי כאילו חזרתי מהעולם הבא. מאז לא נפגשתי שוב עם נחשים. גם נמנעתי מהסתכלות בהם בביקורים בגן החיות. אחרי החוויה הזאת, חזרתי לעבוד בשדה בלי פחד. שום דבר שקרה לא עצר אותנו אז. היינו חדורי מטרה אחת: לבנות את הארץ, לעבוד בחקלאות וללמוד עברית. ואהבתי את החיים ההם, אבל בלילה לפעמים בכיתי מגעגועים להוריי.

במשך הזמן שבו נשארתי בכפר הנוער, לא קיבלתי שום מכתב ולא באמת ידענו מה עלה בגורל היהודים באירופה. החניכים האחרים, חבריי, היו בדיוק באותו מצב. עם אחותי ועם האחרים מעולם לא דיברתי על הבית. התנהגנו כאילו העבר לא קיים והדחקנו את ההיסטוריה שלנו. חווינו רק את ההווה - את המעבר מעולם אחד לשני. בכפר הנוער מאוד אהבתי ללמוד. פרט ללימודי העברית, למדתי גם תנ"ך ומדעי הטבע. לא למדנו בדיוק במסגרת בית ספרית, אלא לפי תוכנית לימודים שנחנכה במקום, עם מורים מקצועיים שהיו יוצאים מהכלל. לעתים גם יצאנו לטיולים בטבע. ישבנו מתחת לעצים ולמדנו. ידיעת הארץ הייתה אז חשובה ביותר. הטיול הראשון שאליו יצאנו היה לכיוון שדה יעקב, יוקנעם. משם הייתה לי גם חברה. איך קינאתי בה שיש לה אימא ואבא חקלאיים בשדה יעקב. רוב הנוער אצלנו היו ילדים ניצולי רדיפות השואה מהונגריה, צ'כיה, ובעיקר מגרמניה (מהמבורג ומברלין). עד היום יש לי חברה מהימים ההם, שבכל ראש השנה מתקשרת אלי, כבר למעלה משבעים שנה. היא התחתנה עם המדריך שלנו. אני הייתי מבוגרת מהשאר. כולם היו צעירים, שמנדיקים בני חמש-עשרה, שש-עשרה. במסגרת הטיולים הגענו גם לבת שלמה ולזיכרון יעקב. אחותי פרידה שגרה בחיפה הגיעה לבקר לעתים רחוקות, והביאה לנו שוקולד במתנה. החיים שלה היו לא קלים, והיא עבדה כמורה בתיכון. לאה אחותי הגיעה מאנגליה לנהלל בשנת 1940 עוד לפני שעליתי ארצה. הים התיכון אז כבר היה ממוקש על ידי הגרמנים, והיא בכל זאת באה. היא הייתה בת שמונה עשרה, גדולה ממני בשנתיים, הייתה במחזור של חנה סנש והצטרפה לבית הספר המפורסם בנהלל של מניה שוחט. לא היה לנו כסף להגיע עד לנהלל, ולא ממש הייתה תחבורה, ולכן הקשר בינינו היה מועט. היא הייתה האחות האהובה עלי, שמתה מסרטן.

לאה, בהכשרה באנגליה - 1940

לאה, בהכשרה באנגליה לומדת חקלאות

אחי חיים סיים את לימודי הטכניון והצטרף לקיבוץ נען. ידעתי שאחי נמצאים בארץ, אבל החיים של אז לא אפשרו לנו להיפגש יותר מדי. היום אני חושבת שזה חבל כי חיינו באותה הארץ - וכל אחד חי את חיינו לעצמו. באשר להורים, רק לחיים היה קשר עמו. הם כתבו לו מכתבים קצרים, בני עשרים וחמש מילים כפי שהיה מורשה, אחת לחצי שנה. במכתב אחד הם כתבו מפורשות: "תחנונים, תצילו אותנו, תצילו אותנו". אחי לא העביר לנו את המכתבים, מפני שאולי לא רצה לצער אותנו. הרי מה יכולנו לעשות בימי המנדט והספר הלבן? זה היה גורל עצוב.

בכפר הנוער לא קיבלנו שום כסף כיס, ולא ידענו אפילו איך נראה מטבע מנדטורי. למעשה, לא הייתה לנו כל תחושה שאנחנו זקוקים לכסף, כי היה לנו שם כל מה שהיינו צריכים. אבל מכיוון שחיינו תחת תקופת הצנע, אוכל לא היה הרבה, ואפילו הלחם לא תמיד הספיק לכולם. משום מה, למרות המצב, כולנו בכפר הנוער היינו די שמנים. מנהלת מחסן הבגדים, הגברת אדלר, הייתה ייקית וטיפוס של ממש. היא תמיד דאגה לנו, בייחוד לבנות שקיבלו מחזור, ונתנה לנו צמר גפן. עם שמואל, החבר שלי שמעבר לים, לא היה לי ממש קשר. לא שמענו רדיו ולעתים רחוקות מאוד הזדמן לנו לקרוא עיתון. אבל על קרב אל-עלמיין דווקא שמעתי מאחי, כי כל הסטודנטים של הטכניון עלו לכרמל לחפור שוחות כדי להתכונן לזמן שבו הגנרל רומל אולי יבוא, כמעין "מצדה שנייה". אבל לא שמענו כלום על מה שנעשה ליהודים באירופה. חיינו על פלנטה אחרת, בגן עדן של טיפשים. ויחד עם זאת, זה בהחלט היה פרק החיים הכי יפה שהיה לי.

בשנת 1943 הגיעה העלייה של ילדי טהרן, והכפר הפך לקבוצות של קיבוץ גלויות: טהרן, פולין, רוסיה ועוד. כל קבוצה הייתה בת חמישה חניכים, ולכל קבוצה היה מדריך. גם אני הפכתי להיות מדריכה של קבוצה שכזאת. המפגש עם הילדים החדשים היה מאוד טראומתי, מפני

שהיה בהם חוסר אמון מוחלט לגבי זרים. הם לא האמינו לנו שאנחנו רוצים את טובתם. אני ידעתי לדבר סלובקית והם דיברו פולנית - אותה הבנתי די טוב - אבל הם לא הצליחו להבין אותי. רובם היו פליטים שהגיעו בזמן המלחמה לסיביר וקזחסטן, והיו נפוחים מרוב רעב ומלאי כינים. הגילים שלהם היו מאוד מעורבים, ואני הדרכת קבוצה של ילדים קטנים בני ארבע וחמש. כשרציתי ללטף אותם הם לא אהבו את זה. הם היו חשדנים. זיהיתי את הפחד בעיניים שלהם.

כפר הנוער דאג לשיקומם החלקי של הילדים האלו. רחצנו אותם, דאגנו לכל צורכיהם, האכלנו אותם בשמנת ובננות שאנחנו, המדריכים, מעולם לא קיבלנו. אבל הם סירבו לגעת באוכל שאותו חשבו למוזר, ואנחנו, הוותיקים, אכלנו את כל מה שהחזירו. בערבים, כשנכנסתי לחדר שבו הם ישנו, גיליתי שמתחת לכל מזרן הוחבאו ערמות של לחם. הילדים התנהגו יפה והשתדלו מאוד לעזור ולהגן זה על זה. המצב הקשה שלהם איחד אותם.

החוויה מול הילדים האלו הייתה מפגש אכזרי עם העולם החיצון, שאליו לא היינו מודעים. הייתי עסוקה בשיקום הילדים יום ולילה, ולא הספקתי בכלל ללמוד. למרות השקעתי והשקעת המדריכים האחרים בטיפולם, הם לא הסתדרו איתנו. החוויות הקשות שעברו, הרעב, המחלות, היתמות, המוות והאכזבות - לקח להם הרבה זמן להירפא מכל אלו.

בדיעבד אני מבינה שגם אנחנו לא קיבלנו שום הדרכה כיצד לקלוט את הילדים הללו, והרצון הטוב לא היה מספיק. בקבוצה שלי היו שלוש אחיות קטנטנות. הן היו ביחד כל הזמן, מאוחדות נגד כל אדם זר. הם לא האמינו שकेעת מישוהו רוצה בטובתם, ונותן להן לאכול בננות ושמנת, ולחם חופשי בסלסילות. זאת הייתה מציאות מופרכת עבורן.

באותה השנה סיימתי מכסה של שנתיים בכפר הנוער. כל אחד מאיתנו היה צריך להחליט לאן הוא הולך. אחותי החליטה ללכת ללמוד בבית

הספר לאחיות, כדי להגשים את חלומה לעסוק בתחום הרפואה. היא תמיד הייתה מאוד עקבית בעניין. ואני בחרתי את חיי הקיבוץ, יחד עם חברה שעלו איתי לארץ ולמדו בבית הספר החקלאי "מקווה ישראל". כך נוצר עם מספר בנות מכפר הנוער ומספר בנים ממקווה ישראל גרעין אחד של יוצאי צ'כוסלובקיה והונגריה. נשלחנו יחד לקיבוץ הדתי טירת צבי בעמק בית שאן, שהיה קיבוץ של ייקים. בקיבוץ קיבלו אותנו מאוד יפה. זה היה קיבוץ די ותיק, ואנחנו היינו יחד חמישה עשר איש - כוח עבודה מאוד רציני. למרות שלקבוצה החדשה הגענו משני מוסדות חינוכים שונים, הרגשנו שייכים זה לזה. כולם הגיעו מאותה תרבות ורקע, דיברו את אותן השפות והיו להם את אותן האסוציאציות. בינינו דיברנו תמיד רק עברית. אפילו אחותי התאומה ואני לא רצינו לומר אף מילה בסלובקית.

בטירת צבי שהיתי כשנה. כבר הייתי בת שמונה-עשרה. בקיבוץ, בניגוד לכפר הנוער, לא הייתי יכולה לבחור היכן אני רוצה לעבוד, והוצבתי במטבח, שם בישלתי בכמויות גדולות מרק ומאכלי בשר וירקות שונים. במטבח עבדתי עם אקונומיט, בעלת יד מאוד קפוצה, לצד בנות נוספות. האוכל לא היה בשפע ודברים מתוקים מעולם לא בושלו במטבח. בקיבוץ הייתי שוב חולה, במלריה. כשחליתי במלריה עלה לי החום לארבעים ואחת פסיק שתיים, ובאחד מהתקפי המחלה שכחתי את העברית שלי, וביקשתי מים בסלובקית: "Voda". בקיבוץ הייתה מרפאה מסודרת. הבחורה שטיפלה בי חשבה שהשתגעתי. אני זוכרת שחשבתי בלב כמה קשה יהיה לי ללמוד שוב את השפה הקשה מחדש. בהמשך חליתי גם בדיזנטריה, ואושפזתי בבית החולים בעפולה. שם נתנו לי קוקה קולה כדי להרגיע את הבטן. זאת הייתה הפעם הראשונה ששתיתי קוקה קולה. וזה היה לי מאוד טעים.

כשחיינו בקיבוץ היה לנו קשר מסחרי עם שבט בדואי שכן. הבדואים באו אלינו לבושים בבגדיהם המסורתיים, למכור ולקנות. מהבדואיים קנינו תאנים, תמרים, ובעלי חיים לשחיטה. יום אחד הגיע לקיבוץ השייח הבדואי עם הבן שלו, בחור יפהפה וגבוה, עם עיניים מאופרות פוך כחול. הם הגיעו אלי, מלווים במרכז המשק, והשייח דיבר: "אני רוצה לקנות את הבחורה הזו בשביל הבן שלי". הייתי אז שמנה ובלונדינית. "ברצון רב", מרכז המשק אמר, "אבל ההורים שלה לא פה, ואנחנו מוכרחים לחכות עד שהם יבואו מחוץ לארץ". השייח אמר, "אבל אני אתן לך שלושה גמלים בעבורה". חבריי אמרו לי שמעכשיו כשאלה יבואו - לא להעזי לצאת מהמטבח. "כשאת מבחינה בהם, תיכנסי למזווה הזה ותסגרי בפנים שלא יראו אותך, כי הוא עוד יכול לחטוף אותך". מאז סיפרו עלי תמיד את הבדיחה: "היא שווה שלושה גמלים".

להפריח את השממה

בשנת 1943 עזבתי את קיבוץ טירת צבי עם הגרעין שלי, שהיה מכונה הגרעין הצ'כי, מכיוון שנוסד על ידי בחורים שהגיעו ממקווה ישראל, ובנות מכפר הנוער הדתי ובית הצעירות בירושלים - יוצאות מורביה, צ'כיה וסלובקיה. בקיבוץ נחשבנו לכוח עבודה טוב. האחריות והמקצועיות היו טבועים בנו, וחברי הקיבוץ רצו שנישאר לתמיד בתור השלמה לקיבוץ. בקיבוץ בתים היו רק לחברים, ואנו, בני הגרעין, גרנו בסככת במבוק ובאוהלים, על אף שבקיץ היה חם מאוד בעמק בית שאן - עם טמפרטורות שהיו מגיעות לעד 45 מעלות. בתי השימוש היו די רחוקים, אז במקומם השתמשנו בבורות חפורים באדמה, כי לא היה מים זורמים. פעם אחת הייתי שם בזמן שהייתה רעידת אדמה - לא חוויה מלבבת במיוחד שנחקה בי כטראומה - וכמעט נפלתי לתוך הבור. את אנשי הקיבוץ אהבתי מאוד. הם היו קרובים למנטליות שלנו. הוותיקים קיבלו אותנו יפה ותמיד הוזמנו לכל האירועים. גם הגרעין עצמו יזם אירועים, כך שהיינו פעילים בקיבוץ גם מבחינה חברתית, למשל הבאנו "אופרטה". את האופרטה הבאנו מכפר הנוער. היה שם בחור מאוד מוכשר שהכיר את כל הליברטות של האופרטות מאת ורדי. לא שרנו מי יודע מה, ותפרנו את התלבושות מפיג'מות. בפורים הצגנו את סיפור מגילת אסתר ומהפיג'מות הכנו תחפושות של ליצנים וסריסים. מכיוון שאני לא יודעת לשיר ודי זייפנית - הייתי סריסה.

בינתיים אחיי היו פזורים ברחבי הארץ. אחותי התאומה חנה למדה בבית ספר לאחיות, "בית החולים העמק", פרידה חיה בחיפה, והארי אחי סיים את הטכניון ועבר לקיבוץ נען. אחותי לאה חיה בכפר רופין, ואיתה היה לי קשר, מכיוון שזה היה רק שעה ברגל מטירת צבי. עיתון לא קראנו - אבל רדיו שמענו. יחד עם זאת, על הגולה לא שמענו כלום. הצבא הבריטי ביצע בקיבוץ חיפושים של נשק, ובהחלט היו לנו במקום סליקים, שאותם הבריטים לא מצאו. לצבא הבריטי היו מגויסים שוטרים יהודים שקראו להם גפירים, והתקופה היא, יחד עם הבדואי שניסה לחתן אותי עם בנו תמורת שלושה גמלים - זכורה לי כתקופה מלאה בחוויות חזקות מאוד. הקיבוצים קלטו אז ברצון חבורות נוער שבאו לעזור בעבודה. אני עבדתי בעיקר במטבח, ויום אחד בחור מקבוצה מתנדבת שכזאת הגיע לבקש שמרים. אז רוב העולים קיבלו פרונקלים, פצעי מוגלה, בגלל חוסר בוויטמין, ועל שמרים אמרו שהם התרופה היחידה שמנקה את הדם. הבחורצ'יק ההוא היה מילדי טהרן. המחסנאית הייתה דמות כמו בסיפורים, אישה שמנה עם צרור מפתחות גדול. היא הודיעה לבחור שאין שמרים. כששמעתי את שיחתם קראתי לו: "משה, הערב יש לי תורנות, ואחרי עשר בוא למטבח, ואני אתן לך שמרים". כתורנית היו ברשותי מפתחות למחסן. ובאמת הוא הגיע בערב ונתתי לו את השמרים, והבחור הזה צמח לגובה מטר שמונים. איך אני יודעת? כעבור שנתיים בערך, גיסתי מרים שהייתה אז רווקה, הגיעה אלי עם בחור, ומיד זיהיתי אותו ואמרת לי, "משה, אני נתתי לך שמרים בטירת צבי", הבחור הזה הפך לגיסי. הם הכירו במקווה ישראל. העולם היה מאוד קטן, וכל יום היה גדוש בחוויות, כמו בתוך מערבולת. לילה אחד הייתי בתורנות במטבח והכשרתי את הבשר (רבע פרה) על ידי המלחה ושטיפה. בלילה השומרים היו עושים פטרולים עם בולדוגים שביום היו קשורים בכלבייה, ובשעות החושך טיילו עם השומרים. באמצע הסיור השוטרים היו מגיעים לשתות קפה ולשוחח עם הבנות הצעירות, שהכינו להם סנדוויצ'ים. בלילה ההוא, בדיוק כשאני

התעסקתי עם הבשר על יד הברז, נכנס למטבח בולדוג עצום עם פה פעור והסתכל עלי. אני עוד זוכרת שאמרו לנו אז שאסור ללכת בחלוקים, וצריך ללבוש רק מכנסיים, כי הכלבים היו מאומנים להתנפל על ערבים לבושי גלאביות. באותו היום היה חם מאוד. ואני לבשתי חלוק - ולא מכנסיים. הבולדוג הסתכל עלי בעיניים פתוחות ואדומות, ואני לקחתי את הבשר, זרקתי אותו לעברו, וברחתי לתוך המחסן. הוא לקח את הבשר והלך. מאז אני נורא מפחדת מבולדוגים.

עזבתי את הקיבוץ, כי "השלטונות" רצו שנצטרף לטירת צבי - אבל אנחנו היינו צעירים עם אמביציות ואמרנו: "אנחנו נייסד קיבוץ חדש. אנחנו לא רוצים להצטרף לוותיקים, תנו לנו אדמה". אנשי הקיבוץ הדתי, מאוד כעסו וראו בנו מורדים שלא מקבלים את הסמכות שלהם. היינו חמישה עשר איש ועמדנו על שלנו. בתור עונש על העניין הם הוציאו אותנו מהמסגרת הפורמאלית של תנועת הקיבוץ, כי חשבו שאם יוציאו אותנו מהמסגרת כולנו ניבהל ונסכים להישאר. אבל לא עשינו את זה. היינו בגרעין שני שליש בנים ושליש בנות - והיינו בחורות לוחמניות. הפתרון שלנו למצב היה לנסוע יחד למושב הדתי כפר הרואה בעמק חפר ולעבוד שם. הגענו למקום והקמנו אוהלים על איזה מגרש. הבחורים עבדו בגבעת השלושה בבית חרושת למיצים, והבנות עבדו בישיבה של הרב צבי נריה. היינו עצמאיים. הכסף שהרווחנו הלך על אוכל, וגם שילמנו על המיקום בכפר.

כך הקמנו לנו קיבוץ קטן באוהלים והתקיימנו, והאתגר היה לא להיכנע, ולחכות להזדמנות לעלות לקרקע שתוצע לנו. בכפר הרואה התפרנסו מרפתות קטנות, וכולם היו מאוד נחמדים אלינו. בסופו של דבר עזבנו, משום מה, את כפר הרואה, והתמקמנו מחדש במושב גת רימון על יד פתח תקווה. ושוב פעם הקמנו אוהלים במקום, וחיכינו. התנועה המשיכה לשתוק ולא לתת לנו מענה, עד שיום אחד הם אמרו: "אתם

רוצים להקים קיבוץ? יש לנו אדמות בגוש עציון". בזמנים ההם גוש עציון היה שממה.

בגת רימון (הייתי בת תשע-עשרה) הטילו עלי להיות האקונומית של הקבוצה. ניהלתי את התפקיד ביד קפוצה כמו היקית במטבח של טירת צבי, ולא הייתה פזרנות. המטבח היה ממוקם בצריף שבנינו. בכל יום שישי לקחתי פיילה גדולה עם חמישה שישה קילו קמח והכנתי בצק שמרים לעוגה. כולם בקיבוץ מאוד אהבו עוגות פרג - כי רובם היו מצ'כוסלובקיה. כל הזמן החברים ביקשו ממני, "שושנה, תעשי לנו עוגות פרג", כך היינו רגילים בבית - שם.

מכיוון שבמטבח לא היה תנור, הכנתי את הבצק בתוך הפיילה, בעזרת מתכון שקיבלתי מאמא של אחת החברות שגרה בירושלים. אבל עדיין הייתי צריכה לאפות את העוגה. בקיבוץ הייתה לנו אתון בשם ציפי, וכרכרה רתומה לשני גלגלי גומי. רתמתי את האתון לכרכרה והחברים עזרו לי להרים את הפיילה, וכך נסעתי איתה לאופה בפתח תקווה ואצלו רידדתי את הבצק והכנתי עוגות ארוכות, ממולאות בהרבה פרג וצימוקים. האופה אפה עבורי את העוגות, שאותן ציפיתי בחלמונים של ביצים כמו בבית. ככה שהעוגות שלי היו מוכנות לפני כניסת השבת. נסעתי איתן בחזרה עם האתון לגת רימון, ואין לי מושג איך ידעתי איך לחזור. בדרך לא היו בכלל מכוניות, אבל פה ושם ראיתי איזה סוס. כשהגעתי, לפני האוהלים עמדו הבחורים לבושים בחולצות לבנות מגוהצות ואמרו: "שושנה רוצים עוגות!". מה רוצים פתאום עוגות? הסברתי שהעוגות הן לשבת בבוקר. אבל הגברים רצו לאכול עכשיו, ובשבת אכלנו במקום העוגות לחם עם ריבה. וזה היה תענוג. ישבנו סביב שולחנות ארוכים על קרשי-חמור, ועל ספסלים שהורכבו מקרשים על פחים של נפט, וכשפתחתי את העוגות שלי האוויר התמלא בריח של הבית. העוגות חוסלו, וזאת הייתה חוויה אמיתית.

בערבי שישי ערכנו ארוחות חגיגיות בצריף, ואני ארגנתי בָּדים לבנים לַמפּוּת, ושרנו את זמירות השבת. בשבתות יצאנו לעתים קרובות

לטיולים בסביבה, בפרדסים שסביב הקיבוץ. מבחינה חברתית, בקיבוץ הייתה אווירה די אידילית. לא הייתה תחרות בין החברים, ורבים מהם הסתדרו בזוגות. גם לי היו הרבה מחזרים, אבל אני בניתי "חומה". כולם ידעו שלושנה יש חבר בחוץ לארץ. אבל היו לי ידידים רבים. בקיבוץ הוצאנו עיתון שבו כתבתי גם אני, ותמיד קראתי הרבה. ספר שזכור לי מהתקופה הוא "הנפש הקסומה" של רומן רולן בתרגום לעברית. את הספרים הביאו לי הבחורים מהספרייה, כי ידעו שאני אוהבת לקרוא. את ביאליק וטשרנחובסקי לא כל כך הבנתי, רק אחר כך כשנכנסתי לסמינר - הכרתי את כתביהם היטב. בגת רימון היינו פחות משנה, עד שהודיעו לנו כי יש מקום מיועד עבורנו, עשרים קילומטרים מירושלים, על יד כפר עציון. אז שם הייתה שממה: גבעה עמוסת סלעים שהיינו צריכים לפוצץ עם דינמיט. לקיבוץ שלנו החדש קראנו משואות יצחק - על שם יצחק הרצוג שהיה הרב הראשי. לצדו הוקמו בהמשך קיבוצים נוספים של השומר הצעיר כמו "רגבים" ו"עין צורים".

הקיבוץ שלנו היה מוקף ישובים ערבים. לפעמים נסעתי לירושלים וחזרתי באוטובוס של חברון לצד ערבים שנכנסו לאוטובוס גם דרך החלונות, וראו אותי יושבת בו: בחורה יחידה. אני זוכרת שמאוד פחדתי. מי שהיה אחראי על הביטחון של ארבעת הקיבוצים ("כפר עציון", "משואות יצחק", "רגבים", "עין צורים"). באזור היה אדם בשם יגאל, שתמיד רכב על סוס והזכיר במראהו את אלכסנדר ז'יד. יגאל ראה שאני נוסעת עם החברונים באוטובוס, ואמר: "את משוגעת? אסור לך לנסוע. ועוד ככה לבד?" אבל אני הרגשתי בבית גם עם החברונים. בטירת צבי למדנו קצת ערבית. זאת הייתה שנת 1944, והתקופה הייתה לא פשוטה. בכל מקום הסתובבה המשטרה הבריטית.

מכיוון שלגרעין שלנו היה שם מאוד טוב, הגיעו לקיבוץ בני נוער מכל מיני מקומות וישבו איתנו באוהלים. במקלחות בקיבוץ שרר קור כלבים. בנינו אותן באופן מאולתר מפת. המים היו מאוד קרים, והגוף

היה חם, כך שאדים יצאו לכל הכיוונים, אבל אף אחד לא היה חולה. לא בנזלת. לא בדלקת ריאות. היינו בריאים בלי עין הרע. לא רחוק מהקיבוץ נבע מעיין שממנו שאבנו מים בעזרת ציפי האתון. אני הייתי למשך תקופת-מה "מובילת מים", והלכתי עם המשא הלך ושוב, בקושי פיזי די גדול, שכלל את הרמת פחי המים המלאים. אותה אתון עבדה עבורנו בסבלנות, עד שהיא גמרה את החיים ואני גמרתי את הגב שלי.

באמצע שנת 1945 קיבלתי הודעה ששמואל מגיע ארצה. באותה שנה הבחורים עבדו בירושלים בכל מיני עבודות מזדמנות ולמדו מכניקה עדינה. קיבלנו הלוואה לרכוש רכב משא, וגם תשלום מהסוכנות עבור העבודה שהכשרנו את הקרקע. החיים שלנו היו די קשים, אבל לא היינו מודעים לעובדה שאנחנו חיים את ההיסטוריה. וזה היה כיף. אף אחד לא היה מוטרד יותר מדי מהמראה החיצוני. רחצנו את הפנים עם סבון כביסה ואת השיער קיצצנו כדי שלא יפריע בעבודה. בינינו, החברים, לא דיברנו על ההורים, על הבית או על ניטרה. לא דיברנו על העבר. התעסקנו רק בהווה. משונה מאוד שלא התכתבנו ושלא דיברנו על המשפחה שנשארה מאחור.

סיפור נחמד זכור לי, כשהזוג הראשון בגת רימון התחתן. גזבר הקיבוץ נתן לי שלושים וחמש לירות ואמר: "תלכי למשביר המרכזי, תקני מצרכים ותעשי חתונה". כך ארגנתי עבורם חתונה שעבורה כולם בישלו. ההורים של החתן נתנו לי במתנה תיק קטן מעור כחול כהה, וכרטיס למחזה טוביה החולב ב"הבימה" החדשה. זאת הייתה הפעם הראשונה שבה צפיתי בתיאטרון ישראלי וראיתי את טוביה החולב עם חנה רובינא ואהרון מסקין. זאת הייתה חוויה בלתי רגילה שזכרתי למשך חודשים. בתקופה ההיא לא צפינו בקולנוע, ובילויים לא היו עניין שבשגרה. בתום יום העבודה היינו מאוד עייפים ורק רצינו ללכת לישון. לילה חורפי אחד, במשואות יצחק הייתה סערה גדולה, והאוהל נפל עלי

ועל עוד שלוש בנות שישנו לצדי. שמיכת הפוך שאמי נתנה לי הייתה ספוגה במים. גם הכפפה שתפרתי לי כדי שאוכל להחזיק את הספר על יד מנורת הנפט ולקרוא, נרטבה לגמרי. כמובן שלא התלוננו לאף אחד, ובמשך חודשים אחרי הסופה התכסתי בפוך הרטוב. כשאני נזכרת באפיזודות הללו היום אני לא מתגעגעת לדבר, ויודעת שהחיים אז היו קשים.

בשנת 1944 שמענו מעט על מלחמת העולם השנייה, והיינו די אטומים לכל מה שקרה מחוץ לחיים שלנו, ויכול להיות שגם הדחקנו את זה ולא רצינו לדעת. בספטמבר 1945 שמואל הגיע ארצה.

בשנת 1961 התנהל משפט אייכמן. קיבלנו כרטיסים בשביל לצפות במשפט ונסענו לירושלים. שנינו ישבנו עם אחרים באולם, ועל אף שאייכמן היה בכלוב זכוכית - פחדתי ממנו. בשנת 1944 שמואל עלה על טרנספורט קסטנר, את עצמו קסטנר לא הכניס לטרנספורט. כשהיהודים שהציל נסעו ברכבת, הוא נסע לברלין לנהל משא ומתן עם הגרמנים ונכנס לגוב האריות. הוא היה איש גדול, אבל אנשים כאלה הם אף פעם לא טלית שכולה תכלת. בסופו של דבר הוא נרצח בארץ עקב עלילה ששיתף פעולה עם הנאצים. לא מזמן הייתה כתבה בעיתון עם הרוצח של קסטנר, שהביע חרטה על המעשה שאותו ביצע בשם קבוצת שולחיו.

מהתקופה הזו אין לי אף תמונה. למי היו אז מצלמות?

פרק 7

החיים שלי עם שמואל

שמואל הגיע לארץ עם הרכבת של קסטנר. הטרנספורט של קסטנר היה מקרה מאוד מיוחד, מכיוון שהיה מבוסס על עסקת "דם תמורת משאיות". על הטרנספורט הזה עלו כאלף שמונה מאות אנשים, ובניהם משפחות הונגריות עשירות, לצד הנציגים של כלל המפלגות הציוניות. שמואל היה הנציג של בני עקיבא. על הרכבת היו, כמובן, גם מקורבים של קסטנר.

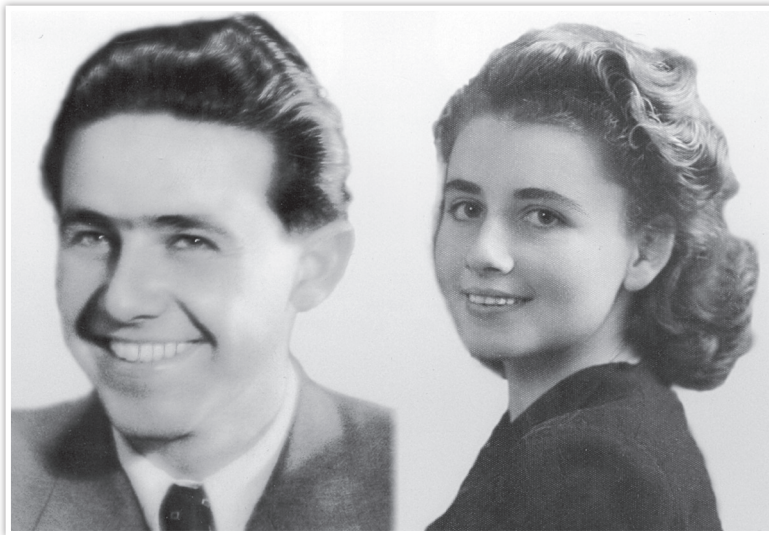
במשפט של קסטנר אמרו עליו משפט איום: הוא מכר את נפשו לשטן. לאחר הירצחו הייתה רהביליטציה שלמה, כי מלבד הטרנספורט הזה, קסטנר הציל עוד לפחות עשרת אלפים איש. הוא היה טיפוס שנוי במחלוקת, אבל בסך הכל הוא היה איש מאוד אמיץ כי הוא נכנס לגוב האריות של הנאצים – כדי להציל יהודים.

כולם ידעו שאי אפשר להתקומם כנגד הענק האנטישמי. שמואל הציל את אחותו הקטנה, אדיטקה (מרים), על ידי סרטיפיקט שהושג בדרך כלשהי. אותה אחות נמסרה בהונגריה למשפחה יהודית שעלתה באותה התקופה, שאימצה אותה באופן פיקטיבי לטובת המסע. אחיו דב עלה לארץ בשנת 1944, לפני כן הוא הסתתר בבודפשט.

שמואל הגיע לארץ ב-30 ליוני 1944. הוא היה אז בן עשרים וארבע. ברביעי לדצמבר הקבוצה עזבה את ברגן בלזן ונסעה לשוויץ במסגרת

חילופי שבויים. בברגן בלזן היה לחברי הקבוצה יתרון עצום, בעקבות כך שלא עבדו. זה מה שהציל אותם. שומאל ראה את הזוועות, אך מבחינה נפשית הוא נשאר אדם מאוד בריא, ותמיד היה אופטימי. חבריו למחנה סיפרו שהוא עודד אותם מאוד, ובאמת האמין שיצאו מכל זה בחיים. האמונה שלו עזרה להם ושיקמה את רוחם. הוא בהחלט היה אדם מיוחד.

בידי מצוי מסמך מאוד מעניין שנכתב בשנת 1945 בשווייץ. שמואל כתב את כל קורותיו, מאז שעלה על הטרנספורט, בגרמנית יפה. הוא תיאר את כל ההשתלשלות האירועים בהונגריה ואת איך שהנאצים שלטו בכל, והבטיחו ליהודים שבתום הטרנספורט הם עולים ארצה. הובטח להם שהטרנספורט עובר בפורטוגל, ואחר כך שינו את הכיוון לברגן בלזן. בשווייץ הם שהו כעשרה חודשים, ומשם קיבלו סרטיפקטים לעלייה ארצה. הם נסעו ברכבת עד טרייסטה, ואחר כך הגיעו באונייה ללא הפרעות מצד האנגלים.

נפגשים אחרי פרידה ארוכה

קו, 23 ביולי 1945

שושנה יקרה שלי,

חשבתי שהיום נהיה כבר בנסיעה, כפי שיכולת להבין ממברקי האחרון ששלחתי לך, אולם מאחר שחל דיחוי במועד יציאתנו לדרך, אני כותב לך וזאת בתקווה שהמכתב הזה יגיע לידייך עור לפניי.

לא נעים לי שאני צריך שוב לבוא אליך בטענות שלמרות המברקים והמכתבים ששלחתי לך, השאת את כולם ללא מענה ותהייה לי עוגמת נפש אם אסע מכאן מבלי לקבל ממך אפילו מכתב אחד ויחיד. על מהלך חיך ועל היקלטותך למדתי ממכתביהם של אחיי. לפעמים אני מהרהר וחושב שאת תמיד עסוקה כל כך עד שלא נשאר לך זמן לכתוב ומסתפקת בקשר בינינו באמצעות מברקים.

נסיעתנו לצורך עלייה כבר אינה יכולה להידחות הרבה זמן, מאחר שההכנות הטכניות כבר מזה זמן נמצאות בתהליך, כך שיכול להיות שתקבלי את המכתב הזה כאשר אנו כבר מתקרבים ליעדנו. השבועות האחרונים היו מלאי התרגשות אצלנו, כי עמדנו להמשיך את נסיעתנו, כפי שבודאי ידוע לך, למחנה (של אונרה) באיטליה. ההוראה "לארוז" (קריאה שכל כך הרבה פעמים שמענו אותה בדרכנו מבתינו עד כאן, קריאה שלא תיעלם מזיכרונו לעולם ושכל כך הרבה רגעים, נעימים ולא נעימים קשורים עמה) כבר ניתנה, אך כשעה לאחר מכן הגיעה הידיעה המשמחת כי המשך נסיעתנו יידחה משום שהגיעו סרטיפיקטים עבור הקבוצה. לידיעה המשמחת כל כך נתלנו גם קשיים ואי-נעימויות מאחר שהיו יותר מועמדים לעלייה מאשר מספר הסרטיפיקטים. נוצרו תקריות קטנות בקשר לחלוקת הסרטיפיקטים, כמו שזה כבר היה מקובל, כל פעם כשהתעורר הצורך להרכיב רשימה לפי התור. ובכן, היום הרוחות בין יושבי המחנה נרגעו כבר. סרטיפיקטים נוספים עבור האחרים נראים כבר באופק.

מלבד זה החיים שלנו כאן חד-גוניים מאוד, כי מראשית שהותנו כאן אנו מעבירים את הזמן באותו מחנה פלטים ולאחרונה ביקורנו בעיר שלמטה נהיו נדירים יותר ויותר.

קשר המברקים עם צ'כוסלובקיה הוקם כאן מחדש. התעניינתי ופניתי לשם קבלת מידע בנוגע למשפחתנו אולם עד היום טרם קיבלתי תשובה כלשהי. בין הרשימות הרבות של יהודים שניצלו במחנות ריכוז שונים בגרמניה מצאתי מכרים רבים. אחדים אפילו מבין אלה שגורשו עוד בראשית מרץ בשנת 1942 כבר חזרו. קיבלנו ידיעות מאלה שחזרו כבר מכאן שמדי יום ביומו מגיעים מגורשים בחזרה. על מצבם של השבים אין כל צורך להרבות בדיבור. התושבים של סלובקיה אינם מקבלים בסבר פנים יפות את השורדים. אצל הדוד אדוארד פני הדברים נראים כביכול ידידותיים יותר לגבי החוזרים. על החיים בכלל בהונגריה ובצ'כוסלובקיה יש לנו ידיעות מוסמכות, אבל נוכל לדון בכל אלה בקרוב באופן אישי.

גם מתוך טרנספורט שלנו נרשמו לא מעטים לחזרה לארצם, כבר לא להזכיר את הפליטים היהודיים האחרים כאן, בעיקר ממוצא בלגי, הולנדי, צרפתי וכו'. ולפעמים אנו חשים כי התנועה הציונית (ZO) אינה מגבה אותנו די הצורך, או שאמצעי ההסברה הציונית לוקים בחסר וזאת הסיבה לכך, כי אנשים כמונו שעברו את כל האסון ההיסטורי הנורא והאכזרי הזה אינם מגיעים בעצמם למסקנה מה הדרך היחידה לפניהם – לפנינו. אותם אנשים שלפחות למדו לקח מכל מה שקרה – אלה הנמצאים במחנות הריכוז ששחררו - ואשר ברצון היו נוסעים למוולדתם החדשה. – בדיוק כמו שכל פולני, הונגרי וכד' רשאי לחזור למוולדתו שלו, - דווקא להם לא נותנים לעשות כן, בגלל סיבות הידועות לכולנו היטב, אבל הן בלתי מובנות למסכנים אלה והם מוצאים עצמם במצב שנגד רצונם נאלצים לחזור לאותם מקומות מהם גורשו באופן כה ברבר.

אנו, שזכינו לכך שהמטרה הנכספת עוד מעט תושג על ידינו, חווים אושר רב. בכל זאת צל כבד מאוד של דאגה נופל על האושר שלנו כשאנו מהרהרים במציאות הקשה וחסרת הרחמים של האירועים שחזינו מבשרנו ורק בעזרת האל ניצלנו מהם. יחד עם זאת אנו חושבים על הסדר העולמי החדש החולק ומתגבש שממנו אנו מצפים למרות כל הקשיים האדירים שסוף-סוף עניינו ועתידו של עמנו ימצאו בו את פתרונם.

עד כמה אני מתגעגע ושמח לקראת הרגע בו נראה שוב, דומני שאיני צריך להרבות במלים על כך. בימים האחרונים אני כל כך מתוח שכבר איני מסוגל לקחת ספר ביד ולקרוא ואיני מוצא את מקומי כלל. אני חושב וחולם עליך (ועל אחיי) כל העת ובדמיוני אני טווה השערות על חיינו החדשים, ובאשרנו נעזור זה לזו לשכוח את כל הזוועות שקרו.

עד אז אני שולח לך חיבוקים, ברכות ונשיקות

האוהב אותך
של (אני)

נ.ב. אנא ספרי לדוב (רק לו ולא למרים) שמצאתי ברשימת המשוחררים מטרוזיינסטדט את שמותיהם של דוד איזק, דודה הלן ופאולה אייזנברג. שלחתי מברק למנהלת המחנה שם, קיבלתי בימים אלה תשובה בלתי ברורה, כך שעלי יהיה לשלוח שאילתא נוספת על מנת לקבוע סופית את זהות האנשים. מסרי- נא ברכות לבביות למשפחתך ולאחים שלי.

נשיקות רבות,

שלך,
של (אני)

מכתב משוויץ אחרי ברגן-בלזן

המכתב נכתב במקור בגרמנית

אלכסנדר ווייס
קאָ ליד מונטרה,
מלון רגינה

קו, 19 במרץ 1945

יקירי,

אני נמצא כאן כבר למעלה משלושה חודשים, ברם, מלבד המברק שקיבלתי מכם ואשר עליו עניתי עוד באותו יום, לא קיבלתי מכם כל ידיעה. שתיקתכם לא הדאיגה אותי כל זמן שידעתי שקשר הדואר עם ארצכם פועל באופן לא אמיץ, אך עתה נראה שקשרי הדואר חזרו להיות תקינים וכעת דאגותי הולכות ומתרבות בגלל שתיקתכם.

ובכן, אני כאן בשווייץ, יושב בחדר בבית מלון, בגובה 1000 מטר מעל לאגם גינה, רחוק מכל הסכנות שהקיפו אותנו במשך זמן כה רב, אני חוזר במחשבותיי ... ל"ימים החמישי" בפרסבורג ובודפשט, שם חלמתי כה רבות על שווייץ, כעל מקום מפלט בטוח, עד כמה שזה היה משהו שלא יכולנו להשיג, ואיך כעת אני רואה את התגשמות החלום הזה, ללא כל עשייה או עזרה מצדנו, אולי רק בעזרת יד המקרה.

כל כך הייתי רוצה לספר לכם על הכול, כל מה שהתפתח ונתוסף וכול מה שקרה לי אחרי עזיבתכם. קשה להאמין שעברה שנה ויותר מאז שנפרדנו, לא להזכיר את 6 השנים שעברו מאז נסיעתו של ארנו היקר, דבר הנראה לי היום רחוק כל כך.

אחרי נסיעתכם מבודפשט עברו שבועות אחדים ואז הופתענו מאוד מביקורה הממלכתי של דודה אשכנזי⁽¹⁾. אפילו הפסימיסטים המושבעים ביותר לא ציפו לצעד כזה של השכן הגדול והמציאות הקשה הזאת נחתה גם עליהם כהפתעה. לכם, כמי שאורח המחשבה של יהודי הונגריה מוכר לכם היטב, לא יהיה קשה להבין את אובדן העשתונות של הרחוב היהודי ושל ראשי הוועד היהודי שהוקם בחופזה. כאן הופיעו כבר הסימנים הראשונים של האסון העומד להתרחש. הכול קרה במהירות והבעיה היהודית כמעט מצא את פתרונה על ידי צעדי הגירוש המואצים. הוועד היהודי היה חסר אונים ולא היה מסוגל לבצע מאומה, היחידים שיכלו לפעול, תודות לקשרים שהיו להם, היו רזי ויואל. הראשון עשה גדולות ונצורות, הוא עדיין עובד אתם, איך הוא עצמו ייצא מזה רק האל הטוב יודע.

איני רוצה להיכנס יותר מדי לפרטים, אני מזכיר רק את הנתונים החשובים ביותר בכלליותם, כי אני יודע שגם אתם מעוניינים במקצת בכל זה. אני מקווה, שאוכל למסור לכם דיווח לפרטי פרטים כאשר, - אולי זה לא יהיה בעתיד הקרוב - בכל זאת נוכל להיפגש.

אשר לעצמי הצנוע, כידוע לכם התכונתי שלא בטובתי למצב הזה, היו לי כל הכתבים הדרושים, נכנסתי ללא דיחוי לדירה חדשה, ועשיתי כמיטב יכולתי להסתגל לחיים החדשים שלי. למזלי, הצלחתי בכך פחות או יותר, למרות שחיים חדשים אלה היו כרוכים פעמים רבות בסיכונים ובתלאות, בכל זאת מדי פעם היו גם רגעים נעימים יותר. חלק מהדברים שנפלו בחלקי, היום אפשר רק לצחוק עליהם (אני סמוך ובוטוח שאתכם זה יצחיק), הגם שבזמן אמת של ההתרחשויות לא היה לי חשק לצחוק כלל וכלל.

ביתניים פגשתי הרבה מכרים וידידים מן העבר שבעזרתם הרחבתי מאוד את חוג המכרים שלי. לחוג הזה של הידידים הטוב הייתה שייכת גם דודה רוזיקה שעזרה לי רבות בהזדמנויות שונות. בעלה ברח מיד אל חבריו בכפר כשהמצב התחיל להשתנות, מאחר שהוא היה בין הראשונים שבאו לחפש. דודה רוזיקה עברה אליו עוד לפני שצעדי ההגבלה הגיעו לניר הבריח. ניתנה לי כאן הזדמנות להחזיר לה טובה תחת טובה עבור הכול ועזרתי לה בשמחה בביצוע החלטה זו. אנו מקווים, כי בדרך זו הם יינצלו, מאחר שכל התנים המוקדמים לכאורה קיימים לכך. באמצעות מכרים טובים אלה הצלחתי גם למצוא לעצמי תעסוקה עסקית. מדובר בעסקים שבתקופה זו נהיו שגורים ועכשוויים. בלי מאמצים וטרחה רבים השגתי תוך זמן קצר רכוש קטן, שאפשר לי להיות חיים ללא דאגות מבחינה כלכלית, כאשר אני יכול להרשות לעצמי דברים פה ושם. כמובן, מה שבא בקלות, גם הולך לאיבוד בקלות ואכן, בשבועות האחרונים בטרם עזיבתנו איבדתי את כל הרכוש הזה, למעשה שמחתי מאוד שיצאתי מהכול בעור שיניי.

ברגעים הרי סכנה אלה, כאשר על כל צעד ושעל הסכנה ארבה לי, וגם מאוחר יותר בברגן בלזן, חשבתי עליכם לעתים קרובות והייתי מאושר מאוד מעצם הידיעה שאתם נמצאים במקום בטוח

יותר ומעל לכול מהמחשבה על כך שהצלחתם לקחת אתכם את אדיטקה היקרה, מאחר שמן הסתם לא הייתי היום כאן אילו אדיטקה היקרה הייתה נעזבת מאחור. באותה עת עסקו קבוצות החלוצים במה שכונתה עבודת ההצלה. כיוון שיונה חזר לסלובקיה, העניינים התפתחו כך שדובצ'יק ואני ביצענו את כל העבודה גם עבור החברים ההונגרים. היו סיבות אחדות להתמסרותי לעבודה זו, אבל קצת קשה לי לכתוב על כך. במשך הזמן פשוט נסחפתי עם הזרם הזה של העבודה, במידה כזאת שאפילו בברגן בלון עדיין נחשבתי כנציג הקבוצה הזאת. זה היה מצב מביך מבחינתי, כי הרגשתי כמו סתם פקיד אחראי לייצוג העניינים והאינטרסים של החברה, כי בשום אופן לא יכולתי לשמש כדוגמה ומופת של מנהיג רוחני או אידיאולוגי. עם השקפות כמו שלי לא הרגשתי שאני יכול להזדהות עם הבחורים האלה כלל וכלל ולנכח חיי החברה הצפופים כפי שזה היה בברגן בלון לא יכולתי וגם לא רציתי להסתיר את מעשיי. אני, כשלעצמי, לא היה לי כוח נפשי להניח לעבודה, כי לא רציתי להמיט בושה על הקבוצה כולה ע"י צעד כזה. עם הזמן הבעיה באה על פתרונה מאחר שבשבעות האחרונים של שהותנו בברגן בלון שוחררתי מהתפקיד, שהרי מובן מאליו (ואתה, דוב היקר, יודע זאת יותר מכולם) שבעיני הוותיקים לא אני הייתי האדם המתאים לעסק שלהם.

אולם, אינני מצטער היום על שניתנה לי הזדמנות לתת כתף ולעזור ושהצלחנו להציל את התנועה כולה שונתרה בבודפשט (מלבד 2 – 3 מקרים עליהם לא היו לנו ידיעות כלשהן). אכן ביצענו את עבודתנו בהצלחה והראיה לכך, שחלק גדול של הבחורים נמצא כאן, וחלק אחר ברומניה, או אולי ביתניים כבר הגיע אליכם. לצערי דרכו של יונה לא צלחה. לפי ידיעות אחדות הוא אמור להימצא ברומניה, אולם נראה כי אין זה תואם את המציאות. דובצ'יק עוד ביום של עזיבתנו עמד למסוע לרומניה, אבל למרבה הצער היה לו ביש מזל והביאו אותו חזרה לעיר הבירה ועוד לפני שחרור העבדים. (כמה מלים מחוקות לחלוטין – המתרגמת).

המסוכנים ביותר היו השבועיים-שלושה לפני נסיעתנו, משום שאנשים רבים מהמחוזות האחרים ברחו לעיר הבירה והמצב ברחובות נעשה מאוד לא בטוח. כולנו היינו מאוד נחושים בדעתנו להחזיק מעמד עד לנסיעה.

הגיע סוף-סוף ה-30 ביוני 1944 יום הנסיעה שלנו. אף אחד מאתנו לא נתן אמון מלא בנסיעה הזאת, אבל למען האמת לא היו אופציות רבות במבחר. הטילו בתקופה הזאת נראה דבר בעל סיכון גבוה, להישאר שם – לסיכונים היומיומיים נוספו עוד ההפצצות הנוראות מן האוויר שערערו את המצב הנפשי שלנו עוד יותר – היה מסוכן באותה מידה, לכן בחרנו בנסיעה הזאת.

וכעת פרטים על הנסיעה שלנו ושהותנו בברגן בלון. כל המסע הזה אמור היה להיראות כגירוש, ברם לכאורה הוא נוצר לצורך עלייה. ידענו שעלינו לנסוע דרך גרמניה, ובמשך המסע יהיה עלינו לבלות 2 – 3 שבועות במחנה מעבר כלשהו ליד וינה כדי לעמוד בתנאי הסגר פוליטי. משם אמורים היינו לנסוע דרך גרמניה, צרפת, ספרד לטנג'יר ומשם להגיע אליכם. כמובן מהלך הנסיעה שלנו התפתח לכיוון שונה לגמרי ממה שנאמר לנו וממה שתוכנן מראש. אין ספור פעמים חשנו שכל העניין אינו "דופק" וצפינו בדאגה רבה, אולי אפילו בחרדה, לקראת העתיד לקרות עמנו. זאת הייתה הסיבה לכך, שלא פעם העסיקה אותנו המחשבה שמה ננטוש את המסע. לספק מסוג זה הגענו כבר ב-48 השעות הראשונות של מסענו. הנסיעה התחילה לכיוון וינה, כפי שהזכרתי, בה היינו אמורים לשהות שבועות אחדים. כשהגענו לגבול הונגריה – גרמניה לא נתנו לנו לעבור. שלושה ימים היינו תקועים בצד ההונגרי של הגבול כאשר הודיעו לנו שחל שינוי במסלול שלנו והטרנספורט כולו יוסע לאושוויץ. אתם יכולים לתאר לעצמכם בלי ספק איזה מצב רוח נפל עלינו ואיזו בהלה אחזה בכל הנוסעים בהגיע ההודעה הזאת. כאשר יצאנו לדרך נאמר לנו לשם הרגעה שהיעד שלנו וינה דרך פרסבורג. למעשה נסענו חזרה דרך פרסבורג ודווינסקה נווה ווש, שבו אספנו את דגני ומשם לווינה. בווינה הודיעו לנו כי עלינו להמשיך בדרך, מאחר שאין להם מקום עבורנו. המסע נמשך ללינץ, שבה זכינו לרחצה (איש מאתנו לא ישבח לעולם את האמבטיה הזאת), משם להנובר לכיוון ברגן בלון. בלינץ ירדנו מהרכבת כדי להתרחץ, תחילה הנשים והעגרות. עברו שלושה-ארבע שעות והנשים עדיין לא חזרו מבית המרחץ. בראשיתו עלו כל מיני מחשבות מפחידות. בחורים אחדים שהצליחו להתקרב לבית המרחץ סיפרו לנו, שגוזזים את שערות ראשיהן של הנשים ובניין שבו מתגודדות נשים בעירום שוררים רעש וצעקות רמות. חדשות אלה העלו עוד יותר את רמת החרדות שלנו, עצם העובדה של היותנו על אדמת גרמניה בתת-המודע נצבע כל פרט קטן בצבע שחור בהרבה מן המציאות. היום, כשאני מעלה בזיכרוני את היום הזה, בעיני רוחי אני עדיין רואה את חוסר האונים של העומד בראש המסע שלנו ואת הבעת הפחד שכל אחד מאתנו יכול היה לראות על פניו, המחשבות על בתי המרחץ הידועים לשמצה, ששמענו וקראנו עליהם, הציפו אותנו והיינו מוכנים לגרוע ביותר.

סוף-סוף בשעות אחר הצהריים, אחרי המתנה מורטת עצבים, הנשים חזרו ויכולנו להירגע, גם מעניין גזיות השערות שכפי שהתברר, הייתה שמועה בלבד. למיותר לציין, שהרחצה עצמה הייתה ממש מענגת, ואם אני רוצה להשתמש במונח מקצועי הרי שגם אנחנו וגם כל חפצינו עברו תהליך של "השמדת כינים וחיטוי". בשעות הערב יצאנו מליניץ ולמחרת היום הגענו לברגן בלון. מקבלי הפנים שלנו היו אנשי ה.ס.ס. שצוידו באקדחי שרות וכלבים. לאחר מסע רגלי בן שעתיים הגענו למחנה שיועד לנו. על מנת לתאר את הרגשות שליוו אותנו בדרך זו לנוכח מראה הצרפיים הרבים, מגדלי השמירה, גדרי התיל, האסירים והיהודים, - צריך להיות אכן בעל כשרונות ספרותיים. מיקמו אותנו בשני גושי צריפים. בתוך הצריפים היו מיטות עץ של קומתיים, על כל מיטה שק מלא בקש ושתי שמיכות. בכל אחד מהצריפים התגוררו כמאה אנשים. לא לקחו אותנו לעבודה, כך נשאר לנו הרבה זמן לקריאה, ללימודים ולפעילות תרבותית. זאת הייתה ההתחלה, כי כולנו רצינו להאמין ששהותנו במקום תימשך רק זמן קצר. אכן, אחרי ששתי השבועות הראשונים חלק מאנשי הטרנספורט, קבוצה שמנתה 300 איש נסעו מהמקום. כבר לא דובר בכלל על אפשרות של עלייה, כי אם כפי שידוע הועברה קבוצה זו לשווייץ. לנו, שנותרנו מאחור נאמר, כי בעוד 6 שבועות נוספים כל המחנה שלנו יחוסל ויעברו את כולנו לשווייץ. בקבוצה הראשונה הזאת עזבו אותנו רחל, כושי (!) ודגני.

שש השבועות עברו ולאט-לאט גם שבועות נוספים, חודשי החורף עברו כמעט אף הם ולנסיעה שלנו לא היה זכר. התקווה בקשר להמשך נסיעתנו הלכה ודעכה מיום ליום. היינו מנותקים לחלוטין מן העולם החיצון, ללא ידיעות כלשהן מבחוץ, כך שלא ידענו כלל וכלל מה קורה בעולם, הפסימיות השתלטה עלינו בכל הנוגע להמשך נסיעתנו ועם הזמן איבדנו את אמונתנו בה לחלוטין. מאמצנו התרכזו בניסיון לעמוד מול המציאות הקשה הזאת והיינו מוכנים לקראת כל אפשרות. סבלנו יותר ויותר מהקור העז, כי לא היינו מצוידים כלל וכלל לאקלים הקר הזה. (אני אישית הצלחתי לצאת לדרך עם תיק מסמכים ובבגדים שהיו על גופי, שהיו בגדי קיץ קלים). גם הרעב הציק לנו יותר ויותר, כי מצבנו הגופני נחלש מאוד, מי פחות ומי יותר. (יורדתי במשקל בערך 15 ק"ג). כך הפך עניין המזון לבעיה הגדולה ביותר במחנה, לא פעם הבטתי בהשתוממות כיצד אנשים משכילים לא הצליחו לדכא את היצרים החייתיים שלהם או להשתלט עליהם, כאילו שכחו לגמרי כי ייצורי אנוש הם. כל העצבים היו מתוחים עד לקיצוניות, ומספיק היה בדבר הפעוט ביותר כדי להצית מחלוקת ועוינות. כאן גילה עד כמה שאנשים אלה לא היו בשלים להתמודד עם מצבים חמורים כשהקילה ורבים מביניהם שהיו מוכרים לי כבעלי מעמד רם ומנהיגים של התנועה נכשלו כישלון גמור בהפיגים התנהגות חסרת אופי. המצב הכללי בין העצירים הדרדר עד כדי כך במהלך החודשים האחרונים, שכל אחד נעשה חשדן והפסיק לתת אמון אפילו בקרובים ביותר אליו ודבר זה גרם לצניחת המורל במחנה כולו. אף פעם לא הבנתי עד הסוף את כל מה שקראתי בספרים על אנשים רעים, כיום אני נמנה על אלה שחזו מבשרם את כל מה שאנשים רעים מסוגלים לעולל.

המבט על מגדלי השמירה המפורסמים וגדרי התיל הסבוכות רק הלך והעכיר עוד יותר את מצבנו ולעתים קרובות שאלנו איש את רעהו בעודנו שרועים על המיטות וקרקור הקיבה הריקה מנע מאתנו את אפשרות השינה, האם נוכל להחזיק מעמד ולשרוד אחרי כל זה.

4 בדצמבר 1944, בוקר קר כמו כל בוקר, ברם הידיעה המשמחת שיתה את חיינו באותו יום. לארוז!..... אנחנו נוסעים! פשוט לא האמנו שדבר כזה עוד אפשרי. הפעם הייתה זו רכבת נוסעים מהירה שבה אמורים היינו לעזוב את שטח גרמניה.

לאחר נסיעה בת יומיים הגענו לגבול אוסטריה - שווייץ, במקום זה עברנו לרכבת שוויצרית מוארת היטב. אינני מאמין שיהיו מסוגלים לשער בנפשכם את עוצמת השמחה ששרתה עלינו כאשר עברנו את הגבול. פרץ הרגשות האדיר והספונטאני הזה מצא את ביטויו בשירת "התקווה" בעוברנו את הגבול ורבים לא יכלו לעצור בעד דמעותיהם. המחשבה על כך שהגענו סוף-סוף לחופש במדינה שבה יתייחסו אלינו כאל בני-אדם גרמה לנו התרגשות רבה וכל דבר שנקרה על דרכנו ברגעים אלה, אנשים לובשי בגדים אזרחיים, ערים שבהן האורות דלקו, חשמליות, חיות וכד' עוררו בנו התפעלות והבטנו על כל דבר כזה בתשומת לב מיוחדת, כאילו היה כל זה משהו בגדר חידוש. לאט-לאט התעוררה גם התחושה שהגענו לעולם מתורבת והתחלנו לחפש מחדש את תכלית חיינו.

בהגיענו לסט. נאלץ התקבלנו בלבביות רבה. התושבים השוויצריים כמו גם אנשי הצלב האדום טרחו סביבנו ולא חסכו מאמץ כדי להחזיר לנו את האיוון הן מבחינה גופנית והן מבחינה נפשית. לעתים קרובות ראינו בהתפעלות את גילויי תשומת הלב והחיבה שהרעיפו עלינו.

הקבוצה שלנו חולקה כאן בקו מעל מונטרה לשני בתי מלון גדולים. במלון שלנו אוכסנו 400 איש, 2 - 3 בכל חדר. ההרים מלאי ההוד אשר סביבנו, המבט מגובה זה על הערים המוארות בנגוהות, אגם גינבה – הכול נראה כמו אגדה. חבל ארץ זה הנו, כך אומרים, מן היפים ביותר בכל שווייץ.

החיים שלנו כאן פשוטים וחד-גוניים, אולם כולנו מאושרים שזכינו להגיע לכאן. מאחר שאנחנו מנהלים מטבח משותף הרי שכל אחד מאתנו מקדיש כמה שעות עבודה למען הקהילה. אני שייך לחוטבי העצים, עובד בשעות הבוקר, אחר הצהריים אני לומד צרפתית (אפילו כבר מגמגם מעט בשפה זו), קורא או שאנחנו יוצאים לטיול קטן בסביבה. מדי פעם אנו מבקרים בערים השוכנות לרגלינו, בעיקר במונטרה.

כיום אני חבר סביל למדי בתנועה, יותר טוב ויותר קל לי כך.

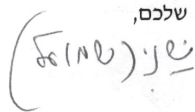
שהותנו כאן אינה מתוכננת לזמן ממושך, כי הטרנספורט שלנו הוגדר כטרנספורט במעבר ונהיינו אמורים לעבור למחנה של אונריה. לאן ומתי, האם לאלגיריה או למצרים, אין לנו שמץ של מושג.

עם שיעו, אחיה של מרים, יש לי קשר מכתבים אמיץ. כרגע הוא נמצא בדבוס, עד כה לא עלה בידנו לערוך פגישה פנים אל פנים, פשוט משום שהוא נמצא בקצה השני של שווייץ ולנסיעה ארוכה כזאת חסרים לשנינו האמצעים הכספיים.

עם סלובקיה אין לנו קשר מכל סוג שהוא ולכן אין לנו גם מושג כיצד העניינים הסתדרו שם. לפי אחד המקורות כל היהודים הוגדלו משם לגרמניה, מלבד 300 אנשים שהורשו להישאר בעיר הבירה, ביניהם, לכאורה, גם ד"ר אוסקר וד"ר טיבור. (עכשיו נזכרתי, שעשיתי מעשה שטות שלא הבאתי אתי את אלבום השרטוטים שלי, כי אין לי ספק שבאמצעותו הייתי יכול להשיג קצת כסף כאן.)

באמת איני יודע מה עוד הייתי יכול לספר לכם, הרי צריך להשאיר משהו גם לפעם הבאה. אוסיף רק שאני מאוד מתגעגע אליכם והייתם גורמים לי שמחה רבה מאוד עם מכתב מפורט על כל מה שקורה אצלכם. אנא כתבו לי מה עושה אדיטקה היקרה, איך אתם דוב ומרים היקרים מצאתם את מקומכם, מה שלום ארנו וגיזי היקרים. גם המצב הכללי בארץ ואפשרויות שונות היו מעניינים אותי מאוד. אנא כתבו לי גם על שושנקה היקרה, כי מלבד הודעה טלגרפית אחת אין לי שום ידיעות בקשר אליה. מסרו לה דרישה שלום לבבית ממני ואם רצונכם בכך, ספרו לה על אודותיי.

בתקווה שבקרוב אשמע מכם בפרוטרוט, אני שולח לכולכם ברכות ונשיות.

שלכם,

מכתב משוויץ אחרי ברגן-בלון
 המכתב נכתב במקור בגרמנית

כששמואל הגיע, ידעתי שאני צריכה לקבל החלטה קשה: לעזוב את הקיבוץ. כשנפגשנו לראשונה הוא היה נחרץ: אחרי ברגן-בלזן הוא לא יכול לחיות בקיבוץ. את הפגישה ההיא אני זוכרת היטב. קבענו בתל אביב וחיכיתי לו נרגשת.

למרות מצבו המאושש, הוא היה עדיין מאוד חיוור ורזה. אני, לעומתו, הייתי שמנה מרוב הלחם שאכלתי בקיבוץ.

ראשית התחבקנו. לאחר זאת שמואל סיפר לי מעט ממה שעבר. הוא נרתע מהקיבוץ. הוא פחד מגילויי האגואיזם שנחבאו מתחת לפרצופים הנחמדים. עוד שוני שעמד בינינו: הוא הפנה עורף לדת, ואני נשארתי אז דתיה. לכן ניתן לומר שפגשתי שמואל שונה משבעבר, גם מבחוץ וגם מבפנים. אחרי כל הזמן הזה ששמרתי לו אמונים והתעלמתי משלל מחזריי, פתאום הוא הגיע. אבל לא היו לי ספקות. ידעתי שהוא האיש שלי וגמרתי אומר לעזוב את הקיבוץ. ידעתי שאני הולכת אל עבר עתיד לא ידוע, עם אדם שאין לו כלום משלו - בדיוק כמוני. לחבריי בקיבוץ הסברתי שהנה, הגיע החבר שלי, ניצול השואה. המונח ניצול שואה קיבל אז תהודה מאוד "חיובית". גם האחיות שלי שמחו בשבילי. וכך, עם מזוודה אחת, ושמירה שנקנתה במשביר המרכזי על ידי מרכז המשק, עליתי על אוטובוס ונסעתי לדודים שלי בתל אביב ברחוב יונה הנביא 11, שהיו ניצולי שואה מווינה. שמואל שהה באותם ימים אצל אח שלו בשכונת שפירא שבתל אביב.

מכיוון שלא היה לי גרוש, הלכתי ללשכת העבודה וחיפשתי עבודה במשק בית. ובהחלט הייתי עוזרת מצוינת. ידעתי לעשות ספונג'ה, לכבס ולנקות חלונות. הבית הראשון שעבדתי בו היה בית של חובבי כלבים, ואני מפחדת מאוד מכלבים. היו שם שני כלבים עצומים ולהם משכב בסלון, עם ריח מאוד לא נעים. אני, כעוזרת, קיבלתי את הספה בסלון, והכלבים ישנו מאחורי. עד היום אני מסוגלת להריח את הריח של הכלבים. עבדתי אצל בני הבית חודשים אחדים, אבל עזבתי בגלל הכלבים. בתקופתי כעוזרת נפגשתי עם שמואל, שהצטרף להגנה. לצד

שירותו, הוא גם התפרנס כגרפיקאי במפעל לפרסומות בתל אביב, בשם "האמנים המאוחדים". יש לי אלבום שלם של הציורים שלו. הוא לא הרוויח מי יודע מה, רק שבע לירות בחודש. ואני הייתי "עשירה". כעובדת משק בית הרווחתי שמונה-עשר לירות. היינו נפגשים והולכים ביחד לאכול. שמואל תמיד חשב בגדול. אכלנו במסעדות הכי יקרות, והוא שילם עם שלוש מאות דולר שההביא מהונגריה. ב"קפה ניצה" שעל יד מוגרבי אכלתי ארוחת צהריים יום ביומו, עד שנגמרו לשמואל הדולרים. עוד גם קנה לי נעליים ושמלה יפהפייה אצל "האחיות אנגלנדר". אף פעם הוא לא ידע לשמור על הכסף, שהיה מתחלק לו מבין האצבעות. נהניתי מהפזרנות שלו, ולא ידעתי שזה נחשב להרבה כסף.

שמואל ואני דיברנו על החתונה שלנו. זה היה בשנת 1946. הוא רצה להתגייס לצבא ולהיות חייל בצבא הגנה לישראל. הוא היה מבוגר ממני בארבע וחצי שנים. התחתנו בערב סוכות, התשיעי באוקטובר 1946, במרפסת של דודתי בחיפה. כשהתגייס להגנה, היות וידע לצייר היטב, עבד באגף ההסוואה.

הבד לשמלת החתונה שלי עלה חמש לירות, התאמת לי נעליים לבנות בשתי לירות, ועוד שלוש לירות הלכו לתופרת - וכך הייתי מסודרת. שמואל לבש חליפה. מי שחיתן אותנו היה הרב מהקהילה האורתודוקסית בחיפה. יום לפני חתונתנו שמואל הודיע לי שפיטרו אותו מהעבודה. הוא לא היה מודאג, והבטיח שהכל יהיה בסדר. גם אני לא דאגתי. למרות המצב, לרגע לא חשבנו שזה לא זמן טוב להתחתן בו. בני משפחה מעטים נכחו בחתונה שלנו.

בחתונה שלנו אפילו לא היה מניין, אבל היה רב והייתה כתובה. לא קיבלתי שום מתנות. למי היה אז כסף להביא מתנה? הכיבוד כלל ארוחת צהרים עם שתי עוגות שהכינה דודתי גוסטה. היא בישלה מרק עוף שלעולם לא אשכח את טעמו. זה היה כל כך טוב. כי מי אכל אז מרק

עוף? אותה דודה שכרה לנו שני לילות על הכרמל בבית של משפחה פרטית לכבוד ליל הכלולות. היא הייתה אישה נהדרת, ואהבה אותי מאוד. ליל הכלולות בכרמל היה מאוד רומנטי. להתחתן בחיק המשפחה עם מרק עוף ושתי עוגות, ואחר כך לבלות עם שמואל שני לילות על הכרמל - לא רצייתי דבר יותר מזה.

החתונה שלנו - 9.10.1946

ב-16 לאוקטובר, שבוע אחרי החתונה, התחלתי ללמוד בסמינר למורים ולגננות "תלפיות" בתל אביב. הוא פעל משלוש אחרי הצהריים ועד תשע בערב, כי רוב הבנות שלמדו בו עבדו בשעות הבוקר. דב, אחיו של שמואל, שכר דירה בתל אביב בדמי מפתח - ואנחנו שילמנו חצי מהסכום: שלוש מאות וחמישים לירות. לקחנו הלוואה, ואני החזרתי כל חודש עשר לירות לבנק.

הדירה המשותפת ברחוב יעבץ שכנה בסמוך לשוק הכרמל. היו לה שני חדרים - אחד לנו ואחד לאח של שמואל, מטבח ושירותים משותפים. זה היה מקום יפה. לכל חדר הייתה צמודה מרפסת גדולה. החיים שלנו אז היו לא פשוטים. שמואל מצא עבודה חדשה כצייר פרסומות במפעל קטן ברחוב העבודה, והרוויח מעט יותר. אני המשכתי לעבוד במשק בית בכל יום, משמונה עד אחד.

מצאתי משפחה שרק בזכותה היה לי כוח נפשי לעבוד כל כך קשה. זאת הייתה משפחה יקית שברחה לאיטליה ועלתה ארצה. אנשים הגונים ונהדרים שעסקו ביהלומים. הם קיבלו אותי כמו בת. יום אחד, כשעשיתי ספונג'ה, מצאתי מתחת לאחת המיטות יהלום. הלכתי לבעלת הבית ודיווחתי על הממצא. היא הייתה כל כך המומה מהכנות שלי והעריכה אותי מאוד. עבדתי אצלם עד שסיימתי את הלימודים בשנת 1948. בצהריים, כשסיימתי לעבוד, הייתה לי הפסקה של שעתיים לפני הלימודים. בתשע בערב, בסוף היום, שמואל אסף אותי מהסמינר, ועד שתיים בלילה ישבתי לעשות שיעורים. בתקופה ההיא לא בישלתי, כי שמואל אכל במסעדה בשבע לירות גולאש ולחם חופשי, ואני אכלתי אצל המעבידים שלי. אמרתי להם לא פעם, שבזכות התמיכה שלהם יש לי כוח גם לעבוד וגם ללמוד. הייתי תלמידה מצטיינת. למרות ששהיתי רק ארבע שנים בארץ, הייתי הראשונה בכיתתי בדקדוק ובתורה. בשנה השנייה ללימודי קיבלתי מלגת לימודים שמאוד סייעה לנו, וחלמתי להיות מורה.

נפגשנו מעט מאוד עם האחיות שלי או עם שלו, מפני שכל אחד מבני משפחתנו היה מרוכז בקיום היומיומי שלו. פרידה ולאה היו כבר נשואות, וחיים סיים את הטכניון והצטרף לקיבוץ נען - שם הוא התגייס למאמץ המלחמתי. "בשבת השחורה", ב-29 ביוני 1946 כשהשלטון הבריטי ערך פעולות כנגד היישוב היהודי - הוא נכלא עם כל המנהיגים

ברפיוח. בהמשך הוא השתלב בתעשייה הצבאית והתקדם עד לכדי סגן המנהל. הוא היה בחור מוכשר. הוא התחתן עם אישה נחמדה מאוד ממשפחת אברמסון הוותיקה מיבניאל.

דב, אחיו של שמואל, גם היה בחור מוכשר. הוא סיים לימודי הנדסה בהתכתבות באוניברסיטה בפריז, ועבד כמהנדס בחברת בנייה "משהב". בנימין עבד בתה"ל כמנהל כח אדם. הם כולם היו בחורים מאוד מוכשרים. אדית, אחותו של שמואל, הייתה במקווה ישראל. היא נישאה למשה, הבחורצ'יק עם השמרים בטירת צבי.

אני, גיסי משה וגיסתי מרים - הסיפור של השמרים

שמואל ואני אהבנו מאוד שוקולד, ובכל יום שישי קנינו מאה גרם שוקולד "פרה", ולא ויתרנו על גלדילות, משוק הכרמל. בהמשך עבדתי בבית ספר על יד השוק, ולכל התלמידים שלי היו אבות עם בסטות בשוק, שקראו לי, "המורה בואי" ורצו לתת לי דברים במתנה, אבל אני לא לקחתי שום דבר בחינם.

אני זוכרת את ה' באייר, שנת 1948. רקדנו מול המוזיאון בשדרות רוטשילד כשדוד בן גוריון הכריז על הקמת המדינה. זאת הייתה התרגשות אמיתית. באותם הימים היה ברשותנו רדיו קטן בצבע חום עם עין ירוקה. ברדיו אמרו רק מה שרצינו לשמוע. אבל את האמת אני שמעתי משמואל שהיה בהגנה. הוא עבד אז "בבית האדום" בירקון. האמנו שהכל יהיה בסדר והערצנו את בן גוריון.

בחג פורים אף פעם לא התחברתי למנהג ההתחפשות. בהמשך נלחמתי גם עם הילדים שלי. על תוכן התחפושות. כי אם כבר להתחפש, אז למשהו מקורי, ואני תפרתי את הבגדים. למשל התחפושתי: "קן לציפור בין העצים ובקן שלוש ביצים". תפרתי מכנסיים וחולצה בצבע חום - שיהוו את הגזע של העץ. שמואל צייר תפוזים, סל וציפור עם כנפיים לטובת התפאורה. הבת שלי מיכל רצתה להיות מלכת אסתר, אבל אני התעקשתי על תחפושת עם תוכן. עד היום אנחנו צוחקות על העניין. מעבר לעבודתי וללימודי בסמינר, הצטרפתי גם לשורות ההגנה ל"גדוד החברות". אחרי שעות העבודה ביצענו שמירות בבנקים, ותפקידי קשריות. בגלל שהיינו עסוקים מאוד, חיי המשפחה התנהלו דרך פתקאות נוסח, "הייתי בבית, הכנתי לך סנדוויץ'". בבית לא דיברנו אף מילה בסלובקית, אלא רק בעברית.

צבא ההגנה לישראל

חיל מלואים
מרחב ת"א

תעודה
חי"מ

יום תמ"א
1258
15/6

ממלא חובת גיוס חלקי

הערות	אשור המפקד	חודש	שנה
מלא חובת		יולי	1949
מלא חובת	15/6	סבילסק	1949

כרטיס שרות (גיוס חלקי)

№ 005406

תזמנת נושא הכרטיס

1. השם: **זעק** שם האב: **1810**
2. המשפחה: **10'**
3. הכתובת: **25**
4. הגיל: **1925**
5. המקצוע האזרחי: **מורה**
6. החייה: **בן זוג, בן זוג**
7. דרגה: **מורה**

החיימת המפקד: **הרופא**

תאריך: **15.2.49**

כרטיס שרות בהגנה

חיי משפחה

השנים 1947-1948 היו מאוד מיוחדות עבורי. את הסמינר למורים סיימתי בסוף 1948, ומיד התחלתי לעבוד. אך בגלל שפרצה מלחמת יום העצמאות, לא נתנו לנו לגמור את השנה השנייה ולא קיבלנו את התעודות - אבל מיד הוציאו אותנו לעבודה עם הילדים במעברות. עבדתי במעברת בת ים-חולון. במקום לא היו בתים או כל תשתית אחרת. רק חולות ומעברות.

גלי עלייה גדולים הגיעו לארץ אז, וזו הייתה אחת התקופות הקשות ביותר ליישוב הקטן, שמנה לא יותר משש מאות אלף איש. האוכל ניתן בהקצבה באמצעות תלושים, וכולנו התחלקנו בו. אני זוכרת שעמדתי בתור לשוק הכרמל בכדי לקבל רבע עוף לשבת. הייתי בת תשע-עשרה, ונראתי צעירה אפילו יותר. פתאום בא מולי איש מגודל וחזק, ז'לוב, לקח אותי ביד והוציא אותי מהתור. "ילדה, מה את תופסת פה מקומות". בכיתי והלכתי הביתה בלי עוף. לא נלחמתי על שלי, כי מאוד נעלבתי. למעשה, אף פעם לא הייתי רעבה. לחם תמיד היה, ועל הלחם היו לקרדה (סוג של דג משומר) ומרגרינה. היו לנו כל כך הרבה דברים אחרים לעשות ולחשוב עליהם, פרט לאוכל.

בבוקר קמתי מוקדם בכדי לגהץ את שמלת הספייר היחידה שהייתה לי, שכובסה בכל לילה. לבשתי שמלות מסוג דנדלקליידר, כמו האוסטרים

ומאוד אהבתי אותן. קניתי בד כותנה, ותופרת שכנה תפרה ממנו שמלה עם שרוולים נפוחים. את סגנון הלבוש הזה הבאתי עמי מהבית. לעבודה במעברה על גבול חולון הגעתי באוטובוס. את פני קידם אוהל גדול, ובו נפרסו מחצלות שעליהן ישבו אולי חמישים ילדים מפחדים. הם הביטו בי בעיניים גדולות. הייתי זרה להם, והם עצמם היו זרים זה לזה. שום צעצועים לא היו בנמצא ואף אחד מהם לא דיבר עברית. אחד דיבר ערבית, ואחר רומנית או פולנית. חלקם הבינו מעט יידיש. אבל מה עם כל השאר? מולי הביטו מאה זוגות עיניים מפחדות.

בשיעורי היגינה בסמינר הנחו אותנו לבדוק את מצב הציפורניים והכינים. "מה את רוצה מהילדים האלה?" חשבתי לעצמי, להעליב אותם בפרהסיה כי יש להם כינים? הרי איך הם יכולים לשמור על עצמם? לכן לא בדקתי את הציפורניים ואת הכינים. כמובן שמיד הילדים האלו הדביקו אותי גם בכינים, אבל לא עשיתי מזה עניין. במקום זה, שרתי איתם ושיחקנו יחד משחקי חברה פשוטים. הוצאתי אותם החוצה כדי להוציא מרץ וליהנות ממשחקי תופסת ומחבואים, וככה עברו הימים. במטבח מאולתר בישלו עבורם מרק מתפוחי אדמה. בהמשך פניתי אל ד"ר יעקב כץ, שהיה מנהל הסמינר ואיש נחמד מאוד. הוא היה עולה חדש מהונגריה, וגם אני הייתי עולה די חדשה אז הייתה לו סימפטיה אלי. "ד"ר כץ", אמרתי לו, "למדתי במשך שנתיים בסמינר, אבל אני לא יודעת מה לעשות עם הילדים", והוא ענה לי: "שושנה, מכל אלה שלא יודעות - את יודעת הכי הרבה". איזה אדם נחמד שהוא היה. היות שבנשמתי אני בעצם גנת ולא מורה, אז אחרי יום העבודה, בעלי ואני הלכנו לחנויות מכולת וביקשנו קופסאות קרטון ריקות. חזרנו הביתה עם השלל והכנו מהם משחקי לוטו, על פי נושאים: חיות, ירקות, צעצועים, משפחה, ועוד. גזרנו מהקרטונים לוחות, ושמואל הרי ידע לצייר היטב.

בכל לוח היו שש משבצות שעל פיהם גזרנו תמונות תואמות, כדי לשחק "מה שייך למה". הכנו אולי עשרים מערכות של משחקי לוטו שכאלה, והבאתי אותם עמי לאוהל של הילדים. והילדים היו מאוד שמחים. כשהורים באו לקחת אותם מהפעילות, הם היו מאוד תוקפניים ודיברו בשפה קשה, ובמשפטים נוסח: "בוא'נה, אם אתה לא בא אני אהרוג אותך". הערתי לאחד האבות, "למה שהוא יבוא אליך אם אתה רוצה להרוג אותו?" והוא חשב שאני טיפשה. אז עוד לא הבנתי שזה ביטוי בסלנג, "אני אהרוג אותך". הייתי כל כך תמימה. אבל גם אם המשפט הזה אינו ביצועי, הוא עדיין צרם לי.

בפעם אחרת הלכתי לביקור בית אצל משפחת אחד הילדים בכרם התימנים על יד שוק הכרמל. עדכנתי את האמא שלקטנה שלה יש כינים. שמונה ילדים התרוצצו בבית, ובתגובה אמרה לי האם: "גברת, יש כינים, יש בריאות". אחר כך למדתי שכינה עוזבת את הראש ברגע שיש מעל שלושים ושבע מעלות חום, כי היא לא מוצצת דם חם. זו הייתה חוכמה עממית שאותה אישה ידעה, ובהמשך חשבתי לעצמי שחבל שהטרדתי אותה בעניין. אבל ההתמודדות מול הילדים לא הייתה פשוטה, והרגשתי שהאחריות עליהם והבעיות שסביבם הן על הכתפיים שלי. לא היה לנו עם מי לדבר ולא ניתנה לנו שום הדרכה או פיקוח. זרקו אותנו למים, ואף אחד לא שמר על מעשינו. מי שלא אהב את זה, עזב את המקצוע מיד, כי זה היה מקצוע מאוד מאתגר וקשה. אבל הייתה לי אמפטיה לאוכלוסייה הזאת, כי אני בעצמי הייתי עולה חדשה.

ילדי הקבוצה שהדרכתיו היו בגיל הגן, אבל דבר אחד למדתי מהם: שלילדים, גם אם הם קטנים, יש אינסטינקט בריא והם מיד בודקים מי דורש את טובתם. גם ההורים שהיו בהתחלה אגרסיביים, בהמשך הביעו אלי הערכה ואהבה רבה. "איזה מורה טובה את", הם אמרו, כשראו את הילדים שלהם שמחים. למפגשים איתי הילדים היו באים מרצון.

באותה התקופה שמואל היה בצבא קבע, במסגרת חיל הנדסה באגף ההסוואה, בתפקיד גרפיקאי. הוא שירת ברחוב הירקון "בבית האדום"

המיתולוגי. גרנו בשכונת מנשייה, בדירה על גבול יפן, שהייתה אז ערבית לחלוטין. בהמשך רכשנו רדיו קטן עם עין גדולה, והמשכתי לקרוא ספרים. תמיד הייתי תולעת ספרים. אבל המציאות הייתה עגומה, ובגלל שירותו של שמואל בצבא, היינו תמיד מודעים למצב.

פעם בשבועיים הלכנו לראות סרט בקולנוע. ראינו את "האדמה הטובה" של פרל באק ואת כל הסרטים הקלאסיים - שהיו עבורנו מזון לשיחות למשך שבועות רבים. לעתים הלכנו לצפות בהצגה ב'הבימה' - אבל זה היה בילוי מאוד יקר. אני מאוד לא מוסיקאלית, ולא מבינה במיוחד מוזיקה קלאסית. זה פגם מולד. ולמרות שאין לי שום חוש לעניין, אני אוהבת מאוד לשיר ומזייפת עד לגג. כשהייתי גנת ושרתי עם הילדים, המורה למוסיקה הייתה מגיעה לשיעור, ומעירה לי: "שושנה, סולם כזה אין על הקלבייטורה שלי". על אף שאמי הייתה אישה מאוד מוסיקאלית, היא לא הורישה את זה לאף אחד מילדיה.

המלחמה התרחשה סביבנו. בשדה הקרב נפלו ששת אלפים בחורים מתוך שש מאות אלף, עשרה אחוז מכלל אנשי היישוב. סביבנו כל יצאו לוויית, לוויית ולוויית. אבל לא חיינו בתוך חרדה. כי החיים והמוות היו שזורים זה בזה, ולמות בקרבות היה נחשב מוות הירואי.

שמואל - החייל האמיץ

עבודתי במעברה הסתיימה לאחר תקופה קצרה, ולתפקיד זה שובצו גננות ומורות לא מוסמכות. אותי ואת חברותי ללימודים שיבצו בבית ספר פורמאלי, וכך הפכתי למורה מן המניין בבית הספר קלישר, שהיום הוא בית ספר לאמנויות, אך בימים ההם היה בית ספר יסודי. קיבלתי ללמד את כיתה א'. אך בט"ו בשבט, כשהצטרפתי לצוות המורים, הייתי כבר המורה השלישית באותה הכיתה, כי כל המורות הקודמות ברחו ממנה. זאת הייתה כיתה מיוחדת של ילדים שכבר היו להם תיקים במשטרה, מקרב אוכלוסייה קשה מאוד. איש לא אמר לי שאני עומדת מול אתגר גדול, ואת היום הראשון בכיתה הזאת לא אשכח לעולם. הייתי מורה צעירה, ובצלצול של שמונה בבוקר נכנסתי לכיתה. "מורה, תעמדי על יד הדלת", הם צעקו לי. "מה יש?", שאלתי, והם ענו: "את כבר תראי". על החיים ועל המוות, חשבתי לעצמי, ונעמדתי במקום. הילדים הוציאו אולרים וסכינים והחלו לזרוק אותם לעברי, מצדדי ומעל לראש. הם היו קלעים מקצועיים. קפאתי במקומי ולא ברחתי, ורק מחשבה אחת עברה לי בראש: "אני צריכה להישאר בחיים בשביל הילדים שלי". רק אחרי שעברתי את המבחן, הילדים הורו לי, "המורה, תיכנסי". כשביקשתי מהם לשבת הם קפצו על השולחנות והכיסאות, ובאמצע השיעור הזיזו את השולחנות כדי לשחק בג'ולות. איכשהו עברתי את היום הראשון, אבל כשחזרתי הבייתה אמרתי לשמואל שיבוא איתי לשק"ם לקנות חבילת ג'ולות. למחרת בבוקר הופעתי שוב בכיתה, והצגתי את החבילה: "הג'ולות האלו יהיו שלכם, בתנאי שמשמונה ועד עשר אנחנו לומדים. בעשר, במקום לצאת להפסקה, אנחנו משחקים בג'ולות". כתבתי להם טקסט על הלוח, והם העתיקו אותו. כשהמנהל ראה אותם יושבים בכיתה, הוא שאל אותי: "שושנה, איזה מטה קסם יש לך?"

"אין לי מטה קסם", הסברתי, "הם רואים שאני אוהבת אותם, ושאני רוצה לעזור להם".

ובעשר באמת שיחקנו בג'ולות, ואני בהחלט ידעתי לשחק. "המורה מורווחת", הם אמרו. כשיצאו להפסקה, נהגו הילדים לשחק בכסף, ובכל יום הייתה תורנות בין המורים להשגיח עליהם, ולהחרים להם את הגרושים. בבית הספר ההוא למדו אז ילדים עד כיתה ח', והבנים הבוגרים עברו אותי בשני ראשים. כשאני הייתי תורנית בחצר, הגדולים "המאפיונרים" הורו לקטנים: "כשהמורה שושנה בחצר אתם לא משחקים עם כסף, כי היא לא תרצה להחרים לכם אותו מפני שהיא אוהבת אתכם, אז אל תרגיזו אותה". ובאמת, בתורנות שלי בחצר, אף אחד לא שיחק בכסף האסור.

זה היה בית ספר עם שמונה כיתות. עד סוף השנה התלמידים שלי לא ידעו לקרוא, כי אני לא ידעתי כיצד ללמד לקרוא. לא לימדו אותנו בסמינר את שיטות ההוראה של קריאה וכתובה. לכן בסוף השנה נפרדתי מבית הספר לשלום, כי לא הצלחתי ללמד את הילדים לקרוא, והחלטתי לעבוד בגן ילדים. טרם עזיבתי הצעתי למנהל, "אם אתה רוצה בקיץ ללמד אותי את מתודת ההוראה, אז אני אלמד אצלך ואשאר", אבל הוא בעצמו לא ידע את התורה.

מכאן ולמשך ארבע-עשר השנים הקרובות עבדתי כגננת, ולא התחרטתי על ההחלטה ההיא לרגע. שאבתי סיפוק רב מהעבודה עם ילדי הגן, וידעתי להיות גננת טובה. הילדים שיחקו, עבדו ויצרו יחד איתי. הגן הראשון שעבדתי בו היה גן עירוני ליד מגדל שלום, קרוב לביתי, ובו כל הציוד הנדרש. הילדים הגיעו משכונת כרם התימנים, רחוב גאולה, רחוב השחר והסביבה. בכל אותה התקופה, שילמנו הלוואות שלקחנו בשביל החצי דירה שגרנו בה: שלוש מאות וחמישים לירות. זה היה נחשב בזמנו להרבה מאוד כסף.

אחרי העבודה בגן, ערכתי את הקניות לבית בשוק הכרמל. תפוחי עץ לא היו אז בארץ, אבל תפוחי אדמה ופלפל ירוק היו בלי סוף. מאוד אהבתי לבשל פלפלים ממולאים באורז. עגבניות היו מעט, ובשר וביצים נקנו

בהקצבה. בבית הייתה לנו פינת בישול עם פתילייה, ולא פעם הפתילייה "עישנה" והעלתה פתיתי פיח והחדר התמלא ריח של עשן, אבל לא עשינו מזה עניין.

בשנת 1951 ב-16 ביולי, עלי, בני הבכור, נולד. אבל לצד השמחה קרה לי דבר מאוד משונה: לא הפסקתי להשתעל. הרופא של קופת חולים כללית אבחן את מצבי: טוברקולוזיס. שחפת. קיבלתי הוראה להחלים בסביבת אקלים יבשה ולהפסיק לעבוד עם הילדים. אבל לאן בדיוק הייתי אמורה לנסוע? ואיך יכולתי להרשות לעצמי לעצור את החיים ולהפסיק לעבוד? לבסוף נסעתי לחודש החלמה אצל אחותי לאה בכפר רופין, שנחשב היה אז למקום יבש. רופא חדש בשם ד"ר מנהיימר בדק אותי, ואבחן כי למעשה סבלתי משעלת. "למרות שאת אישה נשואה", הוא אמר, "יש לך מחלת ילדים". הוא היה יהודי-גרמני שהיגר לאיטליה ועבד שם בתור רופא כפרי, וזכור לי כאדם מיוחד מאוד.

אמי תמיד אמרה על ששת ילדיה, ובמיוחד על אחותי התאומה ועלי, שהיינו ילדות בריאות שהיה קל מאוד לגדל אותנו. אבל את כל מחלות הילדים שלא היו לי - קיבלתי בעבודתי בגן הילדים.

ילדתי בבית יולדות ביפו, בדג'אני. מראש החלטתי שבלידה לא אצעק, כי זה לא יפה לצעוק. בזמן הצירים נשכתי את השפתיים והמיילדת אמרה לי: "תצעקי! למה את לא צועקת?". במיטה לידי שכבה יולדת שצעקה על בעלה, "מה עשית לי!" והמיילדת צעקה עליה בחזרה, "תשתקי יה פרה". באווירה הזאת ילדתי את הבן הבכור שלי, שנולד במשקל 3 קילו. קראתי לו עלי, על שם אבא שלי אליהו. אבל מכיוון שרציתי עבורו שם מקורי, בחרתי לפתוח אותו באות ע', כמו עלי הכהן בספר שופטים. את טקס הברית ערכנו בבית. שמואל ארגן קרשים בתור שולחנות, והזמנו קצת כיבוד מטעם השק"ם: עוגיות ושתייה. היה

לנו קרוב רחוק שהיה מוהל, וכל המשפחה באה לחגיגה. בעיני עלי היה תינוק יפהפה. החברות הטובות שלי אמרו לי שהוא נראה כמו קוף, אבל הן סתם רצו להציק לי. הוא היה ילד מקסים ביופיו.

עלי גדל יפה והיה ילד בריא, וכעבור שנה וחצי הגיעה לעולם בתי מיכל, שנולדה ב-25 בפברואר 1953. כשהיא יצאה לאוויר העולם היולדת אמרה: "איזה יופי, נולדה מלכת יופי!".

עם שני הקטנים היה לי לא פשוט, יותר קשה מאשר לגדל תאומים. במשך 24 שעות ביממה טיפלתי בהם. לא הייתה לי עזרה ממשית, פרט לשכנה טובה שסייעה לי מדי פעם. היות שלא היו לי הורים, לא ידעתי בדיוק מה לעשות כשהיו בעיות. למשל, לא היה לי חלב, אז כדי להשיג מזון לתינוקות, שמואל ואני היינו צריכים להתרוצץ בין בית מרקחת לבית מרקחת. אז לא הייתה מטרנה. הייתה אבקת חלב בשם אלדון, שלהשיג אותה היה קריעת ים סוף. למרות שלא היה לי חלב, ושהיה קשה להשיג את אבקת החלב, הסתדרנו. בהמשך נדבקתי מהילדים שלי באבעבועות רוח. לילדים היו פצעים בודדים על הגוף, אבל לעומתם כל הגוף שלי היה מלא בנגעים שגירדו ללא הפסקה. כדי לקל על הגרד קיבלתי משחה לבנה. כששמואל הגיע הביתה מהעבודה ביקשתי ממני למרוח לי את המשחה על הגב: "בבקשה תמרח לי את המשחה על הגירוד, אני משתגע! שמואל הסתכל לי על הגב והודיע: "אני לא יכול". הוא היה כל כך אסטניס, וכל כך אהב דברים יפים, ופשוט נגעל ממראה עיניו. אני, כמובן, נעלבתי מאוד. לבסוף קראנו לשכנה שתעזור לי במקומו. לפעמים הזכרתי לו: "אתה לא רצית למרוח לי את המשחה על הגב", אבל ידעתי שהוא אהב אותי מאוד, ופשוט לא היה יכול לסבול את המצב שבו אשתו נראית כל כך רע וסובלת.

ב-1952 שמואל שירת בחצור שבדרום, והיה סגן מפקד בסיס של חיל הנדסה. עוד קודם לכן, בתחילת שנות השלושים לחייו, יצא לקורס

קצינים. בגלל שרק עלה לארץ כשהיה בן עשרים וחמש, כשהגיע לקורס לצדו היו נערים צעירים בני שמונה-עשרה. והוא התמודד עם כל הקשיים, כולל מסע רגלי וארוך לאילת. לאחר שסיים והפך לקצין, שירת במשך שבע-עשר שנים בצבא. את תפקידיו החדשים לאורך השנים, שיצאו מתחום הגרפיקה אל תחומים נוספים, ניהוליים, הוא למד מאוד מהר.

בשנת 1957, אחרי שהילדים גדלו מעט, חזרתי לעבוד בגן חובה, גן השחר. כל כך התגעגעתי לעבודתי כגננת אחרי כמעט ארבע שנים שבהן לא עבדתי, ורק עסקתי בגידול הילדים ובמשק הבית. אחת לשנה יצאנו לטיול ולנופש משפחתי מטעם הצבא. זכור לי שהיינו בבית הבראה בחיפה עם הילדים. המעדנים של השק"ם היו אורחי קבע אצלנו בבית, ובייחוד "הוופלים המשולשים". "אבא מה הבאת?" הילדים שאלו. והתשובה הייתה אחידה תמיד: "הבאתי וופלים".

תמונה משפחתית

בשנת 1957 במלחמת קדש, שמואל ניצל בנס. הוא נסע בשיירה של שלושה ג'יפים לדרום, והראשון מביניהם עלה על מוקש. שמואל נסע בג'יפ השני. גם הג'יפ השלישי עלה על מוקש. "אלוהים אוהב אותך", אמרתי לשמואל. הוא לא לקח את העניין מאוד ללב, אבל אני הזדעזתי מהקירבה שלו למוות. שוב מצאנו את עצמנו יוצאים למלחמת אין ברירה, והמצב היה קשה ומורכב. באותה התקופה (1962) צפינו במשפט אייכמן, ובאיש מאחורי הזכוכית. כל הרגשות שהשארנו מאחור צפו בבאת אחת. הקטגור עו"ד גדעון האוזנר, משה לנדאו, ובנימין הלוי היו השופטים. "כאן איתי עומדים שישה מיליון קטגורים", נאמר במשפט, והמשפט הזה נכנס לי לראש ועורר את כל הגעגועים הביתה.

שנים חלמתי שאני רואה את אמא שלי בתא הגז, את איך שהיא רוצה לצאת ואת איך שהיא מגרדת את הקירות עם הציפורניים שלה. לילה לילה, במשך שנים, חלמתי עליה מתה שוב ושוב, ולא סיפרתי על זה לאיש. אפילו לא לשמואל. זאת הייתה התגובה שלי להדחקה המוחלטת של העבר. לא דיברנו על הדברים עד למשפט אייכמן. רק אז שמואל סיפר לי על השואה שעברה עליו, ואני את גן העדן שעבר עלי בשנים שלא התראינו. כשאני חושבת על זה היום, היינו כזה דור מוזר, שפלא שנשארנו נורמאליים.

רוטשילד ואני עושים טלוויזיה

בגלל משפט אייכמן כל היישוב התעורר. בעקבותיו, דיברנו על מה שעברנו במלחמה, וגם הדור השני של הילדים החל להבין מה עברנו, וכתבו על כך עבודות שורשים בבתי הספר. אני זוכרת שאהבתי כשילדי התעניינו בעבר שלי וכתבו על כך. אני דיברתי על הזוועות ברגשות מאוד מעורבים. הייתה לי מסגרת משפחתית חדשה ואוהבת, שנתנה לי ביטחון שעכשיו הכל בסדר ושהקושי עבר. אף פעם לא הרגשתי את עצמי כניצולת שואה - וגם בעלי לא. אני קוראת לעצמי "פליטת שואה", מכיוון שלא הייתי במחנה ריכוז.

בשנות ה-60 כשהחלו לדבר על כספי הפיצויים, פעלנו בגישה: "לא מדבשך ולא מעוקצך". שמואל לא פגש את איימן בברטיסלאבה, אבל ידע שהוא למעשה הבוס העקיף שלו. הבוס הישיר, אם אפשר לקרוא לזה בוס, היה הנציג של הגרמנים שקראו לו ויסליצנו, שבסופו של דבר נתלה בעקבות משפטי נירנברג.

בפעם ראשונה שנסענו לחוץ לארץ - נסענו לאיטליה ולשוויץ. אחר כך נסענו שוב לטיול שורשים עם הבן עלי, ושני הנכדים אלעד ומאיה. זה היה לפני עשרים שנה. המטרה הייתה לבקר בבתי קברות, בקברים של אבא של שמואל יעקב וייס שנפטר כששמואל היה ילד, ושל סבי יהודה

ברייט. קברי ההורים שלי כמובן, לא היו בנמצא, כי הם נספו באושוויץ. כשהגענו למקום, בדרך פגשנו אישה לבושת שחורים, ושאלנו אותה על איזה שהוא כיוון. דיברנו בסלובקית. האישה שאלה מאין אנחנו, ואמרנו: "מישראל".

"אתם יהודים?" היא שאלה.

"בטח".

"הו, אלי!" היא צעקה, כאילו שנגלו לפנייה שדים. היא לא האמינה שיש עוד יהודים בעולם, וברחה מאיתנו בבהלה. בבית הקברות היהודי בניטרה הגויים לא נגעו - בניגוד לרוסים ולפולנים, מכיוון שהיו קתולים מאוד אדוקים, ופחדו שהשדים והרוחות של היהודים יקומו מהקברים, וינקמו בהם על הסבל שהם גרמו ליהודים.

כשהגענו לבית הקברות המוזנח, חיפשנו את הקברים למשך זמן רב בתוך העשב הגבוה. מי שמצא את הקבר של סבי היה הנכד אלעד שקרא, "מצאתי! מצאתי!". זה היה מאוד מרגש. הבאתי עמי בשקית סטנה אדמה מהארץ, שאותה הנחתי על הקבר.

כניסה לבית הקברות בניטרה

ביקור בטרזין

ביקור בפראג

בשנת 1943 אמו של שמואל מתה במחנה עבודה בסרד שליד ניטרה. בשנה זו הסלובקים כבר לא נתנו להציב מצבות, כך שלא מצאנו שום מצבה. ההרגשה במקום הייתה מדכאת וקשה מאוד. אבל עצם הדבר שעמדנו שם עם הנכדים היה דבר גדול. בניטרה נשארו אחרי המלחמה בסך הכל יהודים בודדים. אחד מהם היה שומר בבית קברות. שאלתי אותו מה אתה עושה פה? והוא ענה: "אני מדבר עם המתים". סיפור נוסף שזכור לי מהנסיעה, קשור בנקמה "מצחיקה" מאוד. בחלונות הראווה של החנויות בניטרה הציגו פרחים מקרטון, ובחנויות המזון עמדו ארגזים עם כרוב וגזר רקוב - מפני שלא היה להם מה למכור. החקלאות של דרום-סלובקיה נבזזה על ידי הרוסים, ומה שנשאר אחריהם היה רק זיהום אוויר בהרי הטטרי, שנגרם בגלל מפעלים של תעשייה כבדה.

כשנכנסנו למסעדה אחת, קראתי בתפריט: שבעה גרם סוכר, עשרה גרם לחם. כל פרוסה לחוד כבר עלתה יותר. אחרי שהרוסים יצאו, הסלובקים התאוששו, אך נאלצו להילחם בעבור עצמאותם. צ'כיה היא מדינה הרבה יותר מפותחת, שתמיד הייתה לה תעשייה כבדה, מכוניות סקודה ונשק. הצ'כים גם עזרו לנו במלחמת העצמאות על יד אספקה של רובים ומטוסים קלים. בניטרה, הלכנו לראות את הבית שלנו, ומצאנו שם צוענים שעקרו את המרצפות - אולי כדי למכור אותם. המקום היה נראה איום, מוזנח ומלוכלך. אך החנות שהייתה לנו בעבר ומכרה דברי עור, נשארה עומדת, והפכה למעין קיוסק שבו מכרו כריכים. אותה "נסיעת שורשים" הייתה מסע מאוד מיוחד ומסעיר. אני לא קיבלתי פיצויים, אבל שמואל קיבל בעבור שביו בברגן בלזן אלפיים חמש מאות לירות, ובכסף הזה קנינו פסנתר למיכל הבת. זאת הייתה הנקמה שלנו. פרט לכך, לא התגעגעתי לנופים של ארץ מולדתי, כי לא היה לי למה להתגעגע. זו ארץ נהדרת, ירוקה ובה אגמים, יערות, בעלי חיים - ואנשים רעים. כמו הגרמנים. מה היה חסר להם בחיים מול הנופים

הנהדרים האלו? ביקרנו מספר פעמים בפראג ובצ'כיה, אבל לא רציתי לנסוע לסלובקיה. פראג הייתה פשוט נהדרת, ובה אנשים לגמרי אחרים, שכשמדברים את שפתם - כבר מרגישים יותר קרובים אליהם.

בעודי בת ארבעים, כשגרנו ברחוב יעבץ 25 בתל אביב, לא רחוק משוק הכרמל, וכששמואל היה חייל בצבא - אני עבדתי בגן ילדים, ובמקביל התחלתי ללמוד לתואר ראשון. גן הילדים שעבדתי בו היה אשכול של ארבע כיתות ברחוב השחר על יד מגדל שלום, וקיים עד היום. הגן הזה נחשב להיסטורי מפני שהיה הגן השלישי בתל אביב, ושימש גן "דוגמא" לתלמידות מתמחות. כבר אז היה נחשב לכבוד גדול להתקבל אליו.

בגן עבדתי כמנהלת אדמיניסטרטיבית, והייתי ממונה על הכספים ועל הניהול הטכני. בגן פעלו ארבע כיתות שפוזרו על פני מגרש גדול, ובכל כיתה למדו שלושים וחמישה ילדים. כל הילדים הגיעו מהשכונות הקרובות לו, שהיו שכונות די קשות.

מקרה שזכור לי נסוב סביב אחד מילדי הגן, שאמו לא נכנסה להריון במשך שנים, עד שנולד. לכן כשסוף סוף הגיע לעולם, נחשב בעיני משפחתו "למשיח" והם פינקו אותו. הוא היה ילד נחמד, גדול ושמנצ'יק עם לחיים ורודות. יום אחד האם הגיעה לגן, וסיפרה שהילד חולה, ושהחום הגבוה שלו לא ירד, אז ההורים ביקרו אצל החכם לשאול מה לעשות. החכם אמר שהגננת של הילד עשתה לו עין רעה. ומה עושים במקרה כזה? אמר החכם: הגננת צריכה לירוק בקערית, ואת הרוק שלה יש למרוח על בטן הילד. תגובתה של הגננת על הבקשה הזאת הייתה נחרצת: "אתם משוגעים? אני לא נכנעת לאמונות התפלות שלכם ואני לא יורקת". לאור תגובה זו, אביו של הילד כמעט והכה אותה.

"עדינה תירקי", יעצתי לה, "ותכבדי את האמונות שלהם. הרי מה כבר יכול להיות?" בסופו של דבר שכנעתי אותה לירוק. ההורים מרחו את הרוק של הגננת על בטן הילד, וכעבור כמה ימים החום ירד. כמובן שבאופן מקביל הוא קיבל גם אנטיביוטיקה, כי הייתה לו אנגינה. אחרי

המקרה הזה אותה גננת לא דיברה איתי במשך שנה מרוב שכעסה. "את גרמת להשפלה שלי, והשפעת עלי לעשות דבר נגד רצוני". כגננת, תמיד היו לי דילמות, אבל מעולם לא החזקתי בדעות קדומות. יום אחד המפקחת ראתה אותי בעבודה עם הילדים. הילדים שנחשבו להכי קשים היו בכיתה שלי, אבל אצלי, משום מה, הם לא היו כל כך קשים. לפעמים קיבלתי לכיתה שלי ילדים שלא הסתדרו עם גננות אחרות. המפקחת ראתה את העבודה שלי עם הילדים, התרשמה, ואמרה: "שושנה תלכי ללמוד ותעשי תואר ראשון באוניברסיטת בר אילן". בר אילן הייתה אז אוניברסיטה נחמדה ברמה די גבוהה, ובה בסך הכל חמשת אלפים סטודנטים. האוניברסיטה הייתה ליברלית בקשר להווי הדתי, והיו גם תלמידים שהלכו ללא כיפות. לי כן היה עבר דתי, כך שהייתי "כשרה" מכל הבחינות. אז עוד לא היה מקובל שמסתובבים אנשים מבוגרים בין הסטודנטים, והייתי התלמידה "הזקנה". בעבור הלימודים קיבלתי מלגה של ארבעת אלפים לירות, מה שהיה נחשב אז לכסף רב. בבקרים עבדתי, ואחרי הצהרים למדתי, כשלושים וחמש שעות שבועיות. מצאתי עניין רב בלימודי, ומאז ומתמיד אהבתי ללמוד. הכל היה חדש לי: פסיכולוגיה, פדגוגיה, ספרות, חינוך, שיטות הוראה. הלימודים כללו הרבה חומר ביבליוגרפי באנגלית, שבה התקשתי לעתים. אך סיימתי B.A אחרי שלוש שנים בהצטיינות: "הסנט והמועצה האקדמית של אוניברסיטת בר אילן מכתירים את צחור שושנה בתואר: בוגר מדעי החברה, לאחר שעמדה בכל הדרישות האקדמיות. מקצוע ראשי: חינוך, מקצוע משני: ספרות עברית. עמדה בלימודי החובה בתורה ובחכמת ישראל בהצלחה. רמת גן, תשל"א 1971".

היה לא קל גם ללמוד, וגם לעבוד, וגם לטפל בילדים ולתחזק את משק הבית. בלי שמואל לא הייתי עומדת בזה. בעלי וילדיי מאוד תמכו בי, ועשיתי קורס למדיטציה כדי שאוכל להיות ערה גם בשעות הלילה כדי ללמוד ולעשות שיעורים. המדיטציה הייתה עבורי כלי עזר נהדר. תוך

כדי המדיטציה, הרגשתי אפשרות מקסימלית של ריכוז: המוח מתנתק והופך לקל, והעייפות משתחררת. במשך שלושים שנה תרגלתי מדיטציה, עד שמשום מה הפסקתי. גם שמואל ועלי עשו מדיטציות. מומלץ לעשות מדיטציה כעשרים דקות בכל בוקר, ואם הדבר מתאים - גם אחרי הצהריים. את המדיטציה למדנו בקורס של פגישות אחדות, וגם השתתפנו בכמה סמינריונים לרענון בגבעת ברנר, ובזיכרון יעקב. בלי מדיטציה לא הייתי עוברת את התקופה ההיא. כאמור, זה היה עומס עצום. לעבוד, ללמוד כמו שצריך, וכמובן - להיות אמא.

הילדים שלי היו נהדרים, ילדים כל כך טובים. לא היינו צריכים להפעיל עליהם משמעת קשה. כשעלי היה בן אחד-עשרה, הוא שאל אותי שאלה שמצאה חן בעיני: "אמא מה זה גיל המרדנות? איך מתמרדים נגד ההורים?" ככל הנראה הוא שמע על העניין, אבל לא היה לו צורך להתמרד. שניהם קראו הרבה. עלי עד היום תולעת ספרים. בזמנו לקחתי הלוואה בשביל לשלוח אותם לקונסרבטוריום: עלי למד כינור ומיכל למדה פסנתר. לא היה חוג שהם לא השתתפו בו. שניהם היו תלמידים טובים. יאמר לשבחו של הצבא שהוא יזם הרבה טיולים משפחתיים, כך שהיינו איתם במצדה ובדרום סיני, לפני הנסיגה. בכל קיץ קיבלנו חופשת הבראה במלון בן יהודה בחיפה, וגם בנתניה ובנהריה, והילדים אהבו לבלות איתנו.

בשנת 1973 שמואל כבר לא היה בצבא. עלי היה בתיכון, והם שלחו את השמיניסטים לקו בר לב למלא שקים בחול. אז עוד לא היו פלאפונים, רק פה ושם נתנו להם אפשרות להתקשר הביתה דרך קו של הצבא. "מה לשלוח לך?" שאלתי כשעלי צלצל. חשבתי שהוא יבקש עוגיות, תחתונים או גרביים.

"אמא תשלחי לי את הספר של גנסיין, עוד לא סיימתי אותו". גנסיין היה הפחד של הבגרות בספרות. זה היה עלי. עד היום הוא קורא המון.

לאחר התואר הראשון רציתי לגשת לתואר שני, אך במקומו נשלחתי לעבוד בטלוויזיה הלימודית במקצוע חדש: "הפקה". בשנת 1969 רוטשילד החליט לתת למשרד החינוך מתנה: טלוויזיה לימודית. בן גוריון מאוד התנגד לטלוויזיה ממלכתית, כי פחד שהיא תשחית את הנוער. כשהיה באמריקה הראו לו סרט על דבורים, והוא צפה בחיי החברה של הדבורים וראה שם את תהליך ייצור הדבש, וכל כך התרשם מהעניין, עד שאישר את הטלוויזיה הלימודית.

הטלוויזיה לימודית הקדימה את הטלוויזיה הממלכתית בשנתיים. כדי להקים את הטלוויזיה הלימודית, חיפשו אנשי הוראה והמליצו גם עלי. כמובן שלא היה לי מושג מה זה טלוויזיה, אבל בסופו של עניין חשבתי לעצמי: גם החלוצים לא למדו לייבש ביצות, אז נלמד - מה שצריך. מדריכים מקצועיים מה-BBC לימדו אותנו את רזי הטלוויזיה, ורוטשילד שילם את הכל. אחרי שנים אחדות הוא נתן את כל החבילה הזאת מתנה למשרד החינוך: עכשיו תנהלו את זה אתם.

מאז הטלוויזיה הלימודית מסופחת למשרד החינוך. עם מטרות ויעדים ברורים, החלטנו קודם כל לכתוב תכניות לימודים. בבר אילן למדתי תכנון תוכניות, אז הקמנו ועדה, ובמשך שנה ישבנו וכתבנו. בוועדה היה מומחה לפסיכולוגיה התפתחותית בשם דוקטור קליין, ומומחית לגיל הרך בשם דוקטור דבורה פורטוגלי. כמו כן היו מומחים למתמטיקה ולמדעי הטבע. כולם ידעו מה צריך ללמד, אך לא ידעו בדיוק כיצד להעביר את התכנים לתמונה, תנועה וקול. היינו צריכים לפצח את העניין, וזאת הייתה תקופה מרגשת מאוד.

עבדתי בטלוויזיה במשך עשרים ושש שנים. כל יום שבו הלכתי לעבודה היה חגיגה. טלוויזיה היא מדיום מאוד מתחדש, ומי שרוצה ליצור - יכול ליצור. היה לי גם צוות נהדר. קיבלנו משכורות נמוכות כמו המורים במשרד החינוך, אבל המוטיבציה שלנו הייתה מאוד גבוהה והפקנו תוכניות יפות עד לכדי כך שזכינו בפרס ביפן על תוכנית אחת מתוך הסדרה "פרפר נחמד".

בסך הכל הפקתי בעזרת צוות של שלושים איש, 5 סדרות: "רגע עם דודלי", "בבית של פיסטוק", "קישקשתא - (מה פתאום)", כ-120 תוכניות של "פרפר נחמד", וכ-60 תוכניות של "רחוב סומסום". לצד התוכניות הכנו גם מדריכים לגננות, תקליטים ושבעה ספרים.

תמונה משפחתית - פורים 1962

חלוקת התארים B.A אוניברסיטה בר-אילן

חתונה של עלי וגיתית

חתונה של מיכל ויהונתן

שמואל ואני

הציורים של שמואל

הטלוויזיה כובשת את יפן

כשהייתי גננת הגיע לגן שלי חניך בן חמש ולו אמא יפהפייה. ברישום שאלתי לשמו, ואמו ענתה: "קוראים לו דני סיקסיק". ידעתי שסיקסיק זו משפחה ערבית מאוד ידועה, אבל גם שהילד יהודי, כי אמו יהודייה. לימים התברר שדני סיקסיק גדל להיות דני אורן המנצח על האופרה של מילאנו. הוא זכור לי כילד מופנם ודי עצוב. אמו הייתה אישה יפהפייה. זה היה סיפור שלם איך היא הכירה את בעלה, ובהמשך עזבה אותו. כמשפחה חד-הורית הם חיו בעוני שאותו לא ניתן לתאר. יום אחד אמו של דני פנתה אלי: "תראי, אני חושבת שהוא מאוד מוזיקלי, אולי המורה שלכם לריתמיקה תבדוק אותו?"

אותה מורה בדקה את הילד, וקבעה שאין לו קצב ולא חוש שמיעה, ושהוא אנטי-מוזיקלי באופן טוטאלי. אבל אמו לא ויתרה, והביאה אותו לפסנתרן ולמוזיקאי לאונרד ברנשטיין שהיה אז בארץ. יום אחד ראיתי שהוא מנצח על האופרה "ללה בוהם" בארץ, ובמקרה מצאתי אצלי תמונה של שנינו: אני הגננת, מצולמת עם דני בחג פורים, והוא מחופש למלח, קפטן ימי.

החלטתי למצוא אותו ולתת לו את התמונה. כך הלכנו לאופרה, ובהפסקה, החתן שלי יונתן, התלווה אלי, אבל כשירדנו למטה למאחורי הקלעים לא נתנו לנו להיכנס, כי "עכשיו המאסטר בהפסקה". אני תותחן, החתן שלי הודיע, "אותי אף אחד לא יעצור". חיפשנו את דני

בפאתי האולם, בתוך לבירינט שלם, ולבסוף מצאנו את החדר. דני פתח את הדלת עם מגבת גדולה על ראשו, מזיע, ועל ידו עמד כלב לבן, גדול כמו סוס. "שלום דני", הצגתי את עצמי, "אני הגננת שלך מגן השחר. אתה זוכר אותי?" אני בטוחה במאה אחוז שדני לא זכר, אבל מכיוון שהיה אדם כל כך מנומס, החדר התמלא בנשיקות וחיבוקים.

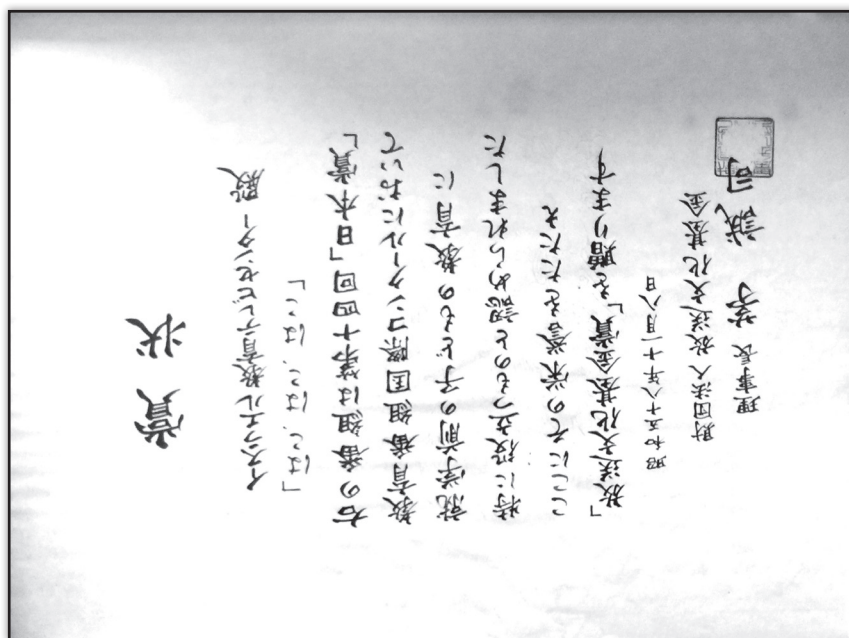
בשנת 1969, כאמור, התחלתי ללמוד באוניברסיטת בר אילן, והלימודים היו מאוד מעניינים. על אף שהייתי בין התלמידים המבוגרים, היות והיה לי ניסיון חיים וגם ניסיון מקצועי רב, הצלחתי מאוד. למדתי חינוך וספרות עברית, והכרתי לעומק את חיים ברנר, ש"י עגנון, חיים נחמן ביאליק ונתן אלתרמן - כל הזקנים והטובים. בזמנו הייתי מעריצה של פרופסור קורצוויל, ולקחתי אצלו סמינר ומספר קורסים נוספים, ומאוד אהבתי אותו. הוא חיבב עלי את עגנון.

באמצע שנות לימודיי, במשרד החינוך הציעו לי להיות מפקחת על גני ילדים. מכיוון שהיה לי סיפוק גדול מהעבודה בגן, לא רציתי לצאת לפיקוח. אהבתי מאוד את הילדים משוק הכרמל, ואני חושבת שהם גם אהבו אותי. אבל ברקע כבר עמדו לייסד את הטלוויזיה הלימודית, והמליצו לי להצטרף לשורותיה.

בעבודתי בטלוויזיה, קיבלתי מנדט לייסד את המגמה לגיל הרך. לא היה לי מושג מה זאת טלוויזיה, כי נכון לאותה תקופה מעולם לא ראיתי טלוויזיה, אבל למדנו הכל תוך כדי עבודה. קיבלנו חומר רב מצולם מחו"ל. צפינו בסרטים מיפן, מבריטניה, מארה"ב ומפולניה שהיו מאוד טובים - ואפילו מצ'כיה. מכיוון שעוד לא היה לנו קשר דיפלומטי עם כל המדינות הללו, לא יכולנו ליצור קשר עם ההפקות. מה שלמדנו מהצפייה הוא שרוב תחנות הטלוויזיה לא הפיקו תוכניות לימודיות - אלא בעיקר סיפרו סיפורים. כדי לספר סיפורים הבנו שלא נדרשת טלוויזיה לימודית, ולכן החלטנו לזמן ועדה מקצועית שהייתה מורכבת, מאנשי

אקדמיה מתחומי דעת מגוונים, שסייעו לנו בחוכמתם. המומחים עשו עבורנו סדר בחומר, מה חשוב שילדים קטנים ילמדו. אך האתגר היה לתרגם את הרעיונות לתמונה, לתנועה, לצבע, לשיר ולתסריט. כדי להצליח בביצוע אתגר זה - עבדנו אך ורק עם האינטואיציה הבריאה שלנו. הייתה לי יועצת מצוינת בשם דוקטור דורה פורטוגלי, ז"ל, שהייתה גם חברה טובה שלי. ביחד איתה בנינו תוכנית לימודים, על פי המודלים שהכרתי מתחום החינוך. הגדרנו מטרות כלליות ודרכי ביצוע. כמובן שהסדרה הראשונה הייתה בנויה לא נכון מבחינה טלוויזיונית: בנינו סיטואציה של כיתה עם מורה. אבל מהר מאוד הבנו שבשביל זה לא צריך טלוויזיה. בהמשך גיבשנו קונספציה לגמרי אחרת, וזה היה "רגע עם דודלי". זו הייתה הסדרה הראשונה שנחלה הצלחה רבה. הכניסו אותה לתוכנית הלימוד של גני הילדים, ושל הכיתות הראשונות של החינוך המיוחד. לצד הסדרה עצמה, פיתחנו דפי עבודה ותדריכים לגננות, העברנו השתלמויות. בהמשך יצרנו את הסדרה "רגע עם פיסטוק", ולאחריה את "קישקשתא". בהמשך לאלו, הופקו גם שישים וחמש תוכניות "רחוב סומסום". אך גולת הכותרת הייתה התוכנית "פרפר נחמד", שממנה הפקנו מאה עשרים תוכניות.

בטלוויזיה עבדתי במשך עשרים ושש שנים, ובכל יום שהגעתי לעבודה זו הייתה בשבילי חגיגה של ממש. כשהגעתי לגיל הפרישה ולא היה מי שיחליף אותי, חתמתי על חוזה מיוחד למשך חמש שנים נוספות, ולמעשה עבדתי עד גיל שבעים. בשנת 1983, קיבלנו פרס ראשון ביפן במסגרת תחרות T.V בינלאומית של תוכניות ילדים. בתחרות השתתפו 120 מדינות מרחבי העולם, ביניהן גם מדינות מתפתחות, אך גם מדינות אירופאיות שלהן הייתה כבר טלוויזיה עשירה ומפותחת. לא נסעתי ליפן כי לטלוויזיה הלימודית לא היה כסף לממן את הנסיעה. החלטנו לשלוח לתחרות תוכנית אחת מן הסדרה "פרפר נחמד" שהנושא שלה היה פשוט מאוד: "קופסאות", ומה אפשר לעשות בהן.

פרס יפן

לא האמנו שזוכה בפרס הראשון, אבל כנראה שדווקא בזכות הפשטות והתוכן הנכון, התוכנית מצאה חן בעיני חבר השופטים. לעומת היפנים, בטלוויזיה החינוכית לא נתנו לצוות פרס בעבור הצלחת התוכנית, רק זימנו את כל הצוות להתכנס יחד ונתנו לכל אחד מסטיק אחד. אבל בהמשך שלחו אותי לפסטיבל קאן לטלוויזיה ולקולנוע, כדי לרכוש תוכניות לגיל הרך מחברות אחרות בעולם. התפקיד שלי היה לצפות שם בתוכניות ולקנות אותן. שמואל התלווה אלי "לעבודה" שנמשכה כשבוע ימים. שכנו אותנו במלון הכי יקר בקאן, ואני לא ידעתי מה לעשות אל מול העושר והמנהגים של המקום. כשנחתנו בקאן, באו לקחת אותנו משדה התעופה במכונית רולס רויס, לא פחות ולא יותר. הנהג עטה

כפפות, ופתח עבורי דלת המונית. הייתי המומה, אבל הסיטואציה הייתה מאוד מרגשת.

בינתיים, שני הילדים שלי, מיכל ועלי, גדלו כמו על שמרים, והיו תלמידים מצוינים מבלי שהייתי צריכה לבדוק להם את השיעורים. הם היו מאוד גאים באמא שלהם.

שמואל עבד בחברת הביטוח "הסנה". כשיצא לפנסיה, ממש כמו שאני "התנפלותי" על הלימודים - כך הוא התנפל על הציור. הרי הכישרון ליווה אותנו כל חייו. בפנסיה הוא למד את טכניקת השימוש בצבעי מים ושמן, וצייר בעיקר בצבעי שמן. את רוב הציורים שלו חילקתי לנכדים.

בחינו המשותפים נסענו המון: בטיול מאורגן לאיטליה, שוויץ, ספרד וצרפת, ובהמשך לאמריקה, לטיול ארוך של חודש מהצפון לדרום: מקנדה ועד אקפולקו. הטיול הזה דרש כשש-עשרה טיסות פנימיות, אבל היינו צעירים וזה היה די נחמד. בשלב הזה הילדים היו כבר גדולים ונהגו באוטו שלנו. הסיבה שאין לי רישיון היא בעקבות תאונת דרכים קשה שעברתי בשנת 1950. היה לי מעיל חדש שקניתי במשכורת הראשונה שלי במחיר של שבע לירות וחצי. "המעיל מלא דם", אמרתי לנהג, והוא ענה לי, "תעזבי את המעיל". כל הדו-שיח הזה התנהל מתחת לג'יפ. מהתאונה היא אמנם ניצלת, אבל שברתי את האף. מאז אותה חוויה, פחדתי מהנהיגה.

"לך מפריע רק דבר אחד", שמואל היה מעודד אותי, "שיש תנועה על הכביש. חוץ מזה את בסדר גמור". מכיוון שהיו לי שלושה נהגים בבית, הם סייעו לי והסיעו אותי לכל מקום. עד היום אני נוסעת המון במוניות. בעבור עבודתי בטלוויזיה קיבלתי את "תעודת פרס משרד החינוך והתרבות", מטעם קרן מנכ"ל.

וכך כתוב: "שושנה צחור החלה את עבודתה בטלוויזיה החינוכית בשנת 1970, ולמעשה הקימה את מחלקת התוכניות לגיל הרך. היא אימן

הרוחנית של רוב סדרות הטלוויזיה המיועדות לגיל הרך, החל מ-“דודלי” דרך “פיסטוק”, “ציפיטפוט”, “רחוב סומסום” - ועד ל“פרפר נחמד”. גיבורי התוכניות הללו הם חלק מחוויות הילדות של ילדינו, והם יישאו אותם כל חייהם. שושנה שלחה את ידה גם בכתובה. היא מצטיינת בשיקול דעת תוכני וברגישויות לאיכות, תוך כדי אהבה לקהל היעד, יכולת גיבוש צוות ובמסירות אין סופית לעניין. על כל אלו קיבלתי את הפרס.

פרס הטלוויזיה

כשיצאתי לפנסיה היה לי משבר גדול. התקשתי מאוד לעזוב את העבודה שכה אהבתי במשך שנים, אבל די מהר התגברתי על העניין ומיד התחלתי שוב ללמוד. נרשמתי לאוניברסיטה, ולקחתי קורסים בנושאים שתמיד עניינו אותי: קולנוע, ספרות ויהדות.

ד"ש מפיסטוק ורגע

אני עם צוות השחקנים של פרפר נמחד

אני עם הברבות שלי

אני עם "שבי"

מסיבת פרידה לקראת צאתי לגימלאות

אני עם דודו ו נולי

חיים שנאלה

בעוד עשרים וחמישה ימים ימלאו לי תשעים. את יום הולדתי אחגוג עם המשפחה. אחותי התאומה חנה גרה בבית מוגן ברמת אביב. אני מקווה שכולם יבואו. כשסיימתי לעבוד בטלוויזיה, היה לי מאוד קשה מבחינה מנטאלית. הדבר הראשון שהרגשתי שאני צריכה לעשות זה להמשיך ללמוד. אנשים תמיד אמרו לי: "אנחנו מאמינים לך כי את יודעת מה את עושה, את מקצועית, ואת לא מנסה לנפנף בדגלים שאין לך". זה היה קשה מאוד להיפרד מעבודה כל כך מעניינת ומתגמלת, שנתתי לה את כל מה שיש לי. הלימודים מילאו אותי ואת סקרנותי.

שלוש פעמים נסענו לטיולי שורשים באירופה. הפעם ראשונה שנסעתי לצ'כוסלובקיה, הייתה מעט אחרי נפילת הקומוניזם בשנת 1981. ביקרנו בפארג ובניטרה - המקום שבו נולדתי, אך הפעם הרגשתי מרוחקת ממנו. לא אהבתי את המקום, ולא היו לי געגועים לעבר. בניטרה כמעט ולא היו יהודים. היה שם רק שומר בית הקברות, ניצול אושוויץ, שאמר לי, "אני מדבר עם המתים, כי בניטרה חיים רק שלושה יהודים", אבל בהמשך הסתבר לי שחיו שם יהודים סמויים, שמאוד פחדו להתגלות.

הסלובקים ינקו את האנטישמיות עם חלב אמם, והם קתולים אדוקים. היו להם אמרות כמו "אתם הרגתם את ישו". העם הסלובקי חי כאלף

שנים תחת הכיבוש ההונגרי, שדיכא מאוד את השפה והתרבות שלהם. היום סלובקיה היא מדינה קטנה בפני עצמה, ומאוד פרו-ישראלית, ואני מנסה להאמין שהשתנתה. מבחינה כלכלית היא במצב טוב, גם בתעשייה וגם בענף החקלאות, מפני שהאדמה בדרום-סלובקיה מאוד פורייה. בטיול השורשים הראשון לקחנו איתנו את הנכדים הגדולים, אלעד ומאיה, ובהמשך נסעתי גם עם אחותי התאומה. שתינו הגענו לסלובקיה ברגשות מעורבים. אופן הגירוש, והדרך שבה התנכלו להורינו שם היו כל כך אכזריים. הוריי החזיקו מעמד עד אוקטובר 1944 בזכות זה שהיה להם, יחד עם אחותי הגדולה, בית חרושת לשימור דגים, שעל פי הסלובקים תרם למאמץ המלחמתי. האריזטור שלהם היה גרמני מהמבורג, שהשתלט על המפעל - וכל הרווחים הלכו אליו. הוא עצמו הסתיר אותם בבונקר. אבל רצה הגורל, ובאוקטובר 1944 הייתה התקוממות של הפרטיזנים הסלובקים נגד הגרמנים. זה קרה בהרים, וגרמנים רבים נהרגו. בסלובקיה חיו אז בסך הכול אלפיים וחמש מאות יהודים מתוך שבעים אלף - וכולם גורשו למחנות השמדה. הסלובקים קיבלו שמונה מאות מרק עבור כל יהודי שגורש, וקיבלו הוראה ישירה מברלין לחסל את היהודים שנשארו.

ביום שישי אחד נוראי, הגיע האריזטור עצמו עם כלבים, והוציאו את הוריי ואת משפחתה של אחותי מהבונקר ישר לאושוויץ. בשנת 1944 הם כבר ידעו מה זה אומר. הם היו בין היהודים האחרונים בניטרה. גם אחותי הגדולה הייתה שם איתם עם חמשת ילדיה, וגם בת דודתי, שהצליחה לשרוד וסיפרה לנו בהמשך את הפרטים. אני כל הזמן חושבת על איך אבי הסתדר בסיטואציה הקשה. הרי בטח לקחו לו את המשקפיים, והוא היה מאוד קצר רואי. בת דודתי סיפרה שבקרן הוא אסף את כולם, ואמר איתם את הווידוי לפני המוות (את אותה התפילה המיוחדת שאדם על ערש דווי מבטא ביהדות, כדי שגייע טהור למעלה. באושוויץ הם הגיעו לרמפה הידועה לשימצה, ומשם ישר לתאי הגז. לא הורו להם ללכת להתרחץ, ולא ביצעו בפניהם את כל "המשחקים האלה".

בת דודתי מירקה שרדה את אושוויץ בגלל מנגלה. הוא הבחין בצלקת שעל רגלה ושאל אותה, "מה יש לך שם על הרגל?" (כשהייתה מירקה בת חמש היא חלתה בפוליו, ומהטיפול בצליעה נשארה לה צלקת).

"היה לי פוליו", היא סיפרה.

"מי ניתח אותך?", מנגלה המשיך לשאול, והיא ענתה לו "ד"ר נוימן בווינה".

"ד"ר נוימן?", מנגלה אמר, "הוא היה המורה שלי", ואז סימן לה ללכת ימינה - כלומר, "לחיים". בת דודתי שרדה עם הרגל הצולעת את צעדת המוות. היא הייתה בחורה מאוד אינטליגנטית, ובהמשך חייה עבדה במשרד החוץ של ישראל בפראג. לאחר עשור שבו חיה בארץ נפטרה מסרטן. אבל עוד קודם לכן, במלחמה, בעת השחרור, נאנסה באכזריות על ידי הרוסים. לא היה משהו שהאישה הזאת לא עברה. את הסיפורים שלה שמעתי כשהיא הגיעה ארצה בשנת 1945.

במשך שנים חלמתי את אותו החלום על אמא שלי בתא הגזים, שבו היא עומדת על יד הקיר ובציפורניים היא מגרדת את הקיר וצועקת, "הראוס, החוצה, לא רוצה למות". אמי הייתה אישה מאוד אנרגטית, והחלום הזה, כאמור, המשיך ללוות אותי שנים.

כל מה שידעתי על השואה עבר לילדיי. אני לא חושבת שזה השפיע עליהם לרעה והפחדים האלה שלי לא עברו אליהם. אפילו במלחמת העצמאות לא פחדתי, כי סביבי כולם חיו בתחושה שהכל יהיה בסדר. היום אני פוחדת רק מדאע"ש. באופן כללי אני אדם שלא פוחד. יש לי ביטחון עצמי בסיסי, ואני חושבת שקיבלתי את התכונה הזאת מאמי. בתקופה שבה יצאתי לפנסיה, שמואל בעלי עדיין עבד למשך תקופה לא ארוכה, וכשפרש סוף סוף - היה מאושר. יום לאחר שיצא לפנסיה בגיל שישים וחמש, הלך ללמוד את יסודות הציור. הוא צייר בחדר הקטן מול הסטנד הגדול, ובכל הבית עמד ריח של צבע. אהבתי מאוד את הציורים שלו, ואת הסגנון הריאליסטי שלהם. הוא הרבה להתייעץ איתי לגבי

הציורים, ותמיד, ראשית כל, לגבי הרעיון. בתחילה הוא היה יוצא לטבע כדי לצייר, אחר כך הוא בעיקר צילם, ואחר כך צייר מהתמונות. התמונה של "עץ השיטה" נולד בעקבות נסיעה שלנו לאילת. עצרנו בדרך, צילמנו, ובהמשך, בבית, הוא צייר את התמונה. שמואל תמיד סייע לי במשק הבית.

כפי שסיפרתי בפרקים הקודמים, שמואל ואני טיילנו יחד בשוויץ, באיטליה, בצרפת, בלונדון ובספרד. נסענו גם לשבדיה ולנורבגיה. היינו בקופנהגן, באמסטרדם, ושלוש פעמים בפראג. המזרח הרחוק מעולם לא משך אותי, אבל נסענו לארצות הברית, וטיילנו מקנדה ועד אקפולקו, מקסיקו. נסענו מהצד המזרחי דרך ניו יורק עד לקליפורניה. זה היה מסע מתיש אבל מאוד מעניין. היינו צעירים. בהתחלה נסענו בטילים מאורגנים, ואחר כך, כשתפסנו את הפרינציפ נסענו לבד, וזה היה הרבה יותר מעניין.

השנים חלפו ואיתן הגיעו הנכדים. שמואל ואני עשינו להם הרבה "בייבי סיטינג", ואהבנו את זה. בהתחלה הם גרו בחולון, אחר כך הם עברו לכפר סבא, ובהמשך לגליל. שמואל נהג עד גיל שמונים וחמש עד שהילדים אמרו "אבא די. נהגת מספיק", הוא מאוד אהב לנהוג. שמואל נפטר בשנת 2007. כבר שבע שנים. אולי אלוהים אוהב אותי, כי הוא חסך ממנו תקופה קשה וארוכה של סבל. זה לקח רק שלושה חודשים. פתאום התגלה אצלו סרטן ברקמה הרכה של הירך. זה סרטן מאוד נדיר שהתפתח ככל הנראה במשך הרבה שנים, והתגלה בעקבות שטף דם נורא. הרופאים חיפשו הרבה זמן עד שגילו את זה. מדובר על סוג של סרטן שפוקד בעיקר צעירים, ויש רק אפשרות אחת למגר אותו: לקטוע את האיבר הפגוע. אני לא הסכמתי שבגיל שמונים ושבע הוא יעבור גם את הדבר הנורא הזה, אבל המצב של הריאות ושל הלב היה כזה, שהרופאה עצמה הסבירה לנו שהוא לא יתעורר מההרדמה הכללית.

מכאן כל הסיפור לקח חודשים ספורים. שמואל לא חשב שהוא ימות. הוא סיפר כל הזמן בדיחות, ואני זוכרת אותן עד היום. הוא היה חייל צעיר בחיל הנדסה, והחליט שהוא צריך לעשות טסט, כי בצבא כולם עשו טסט על משאית חמישה טון. הטסט נערך ברחוב אילת ביפו, שהיה אז רחוב חד-סטרי. שמואל נסע קדימה, ואחר כך הבוחן הורה לו לנסוע אחורה. כשנסע אחורה, הבוחן אמר, "תראה, בספר הטסטים שלי לא כתוב שברברס עוקרים עץ". את הטסט הזה הוא כמוכן לא עבר, אבל את הסיפור הוא סיפר ללא הרף.

לקראת הסוף שמואל לא היה מודע למצבו. גם לי הרופאים לא סיפרו את כל האמת, אבל הבנתי את הדברים לאשורם. ידעתי שיש לו סרטן ובשבועיים האחרונים הוא סבל מכאבי תופת. הילדים ואני הסכמנו שצריך לדאוג שיסבול כמה שפחות, ולכן הוא קיבל סמי הרדמה. בשבועיים האחרונים ישבתי לידו יום ולילה והחזקתי לו את היד. הוא ידע שאני לידו. פעם אחת הוא התעורר, התיישב, ואמר "אני עוד חי?", אמרתי לו: "אתה חי וקיים". אחרי זה הוא נשכב בחזרה, ומאז לא היה לנו שום קשר מילולי.

בסוף העברנו אותו מבית החולים למעין הוספיס. אחת הרופאות עברה בין החדרים, ופתאום אמרה לי, "את לא נותנת לו ללכת, אל תחזיקי לו כל הזמן את היד", כי למרות שהיה בחוסר הכרה, שמואל החזיק לי את היד מאוד חזק. ההערה שלה הרגיזה אותי מאוד. ביום שישי אחד הבאנו אחות שתהיה כמה שעות לצדו, כי אני כבר נפלתי מהרגליים, ושמואל היה מחובר למוניטור. באותו היום הלכתי למשתלה כדי שיהיו לי פרחים לשבת. כשחזרתי בצהריים הביתה, מיכל הופיעה בבית עם הנכדים ועם החתן. "מה אתם עושים פה?", שאלתי, "אתם צריכים להיות עכשיו אצל אבא". התשובה הייתה: "אבא איננו". עד היום אני כואבת שלא הייתי לידו ברגעים האחרונים.

שמואל נקבר כאן בכפר סבא. על המצבה שלו כתבתי פסוק ממשלי: "דרכיו דרכי נעם, וכל נתיבותיו שלום". בחרתי דווקא את הפסוק הזה, כי הוא מאוד מתאים לו.

כשנשארתי לבד החלטתי ללמוד יידיש. אני כבר שבע שנים לומדת יידיש בבית שלום עליכם בתל אביב. יש שם שלוש מאות חמישים תלמידים, מבוגרים וצעירים, ואנחנו בעיקר קוראים טקסטים. כיום השפה היידית התעוררה לחיים, ויש כבר פקולטות ליידיש בתל אביב ובבאר שבע. הספרות היידית עשירה ויפהפייה. אנחנו קוראים עכשיו אוסף של סיפורים ידיים, ואנחנו מנתחים אותם עם המורה בהתייחסות לתקופה - באיזה מידה המוטיבים בסיפור רלוונטיים לתקופתנו היום. כאן מצאתי לעצמי תעסוקה מאוד מעניינת, שתמיד משכה אותי: עשיתי B.A. בספרות עברית. היידית היא, למעשה, מבוססת על הגרמנית של ימי הביניים, ובה משולבים ביטויים רבים מעברית. במקביל אני לוקחת קורסים בבית רייזל בכפר סבא, שבו פועלת שלוחה של האוניברסיטה העברית בירושלים, שמקיימת קורסים בנושאים מגוונים. לקחתי גם קורסים על הגיאוגרפיה של דרום-אמריקה. רציתי קצת לאוורר לי את הראש. לקחתי קורסים בנושאי בודהיזם וקונפוציוס - זאת תרבות אחרת לגמרי שרציתי לטעום ממנה.

הרבה שנים חברים מאיצים בי לכתוב את זיכרונותיי. במשך שנים חשבת, מה יש לי לכתוב? לאחרים יש אולי סיפורים יותר מעניינים משלי. אבל אני מנוייה לעיתון של יוצאי אירופה המרכזית, ובו ראיתי את המודעה של "דוקוסטורי", אז החלטתי לנסות. אני קוראת הרבה, לומדת וסורגת סוודרים לנכדות ולנינות שלי. וכעת סיימתי גם את הספר הזה, שמיועד לילדים שלי, לילדיהם ולילדי ילדיהם, ולשאר המשפחה.

בשעה טובה, הגיעו הנכדים

מטיילים בצפון סלובקיה עם הנכדים

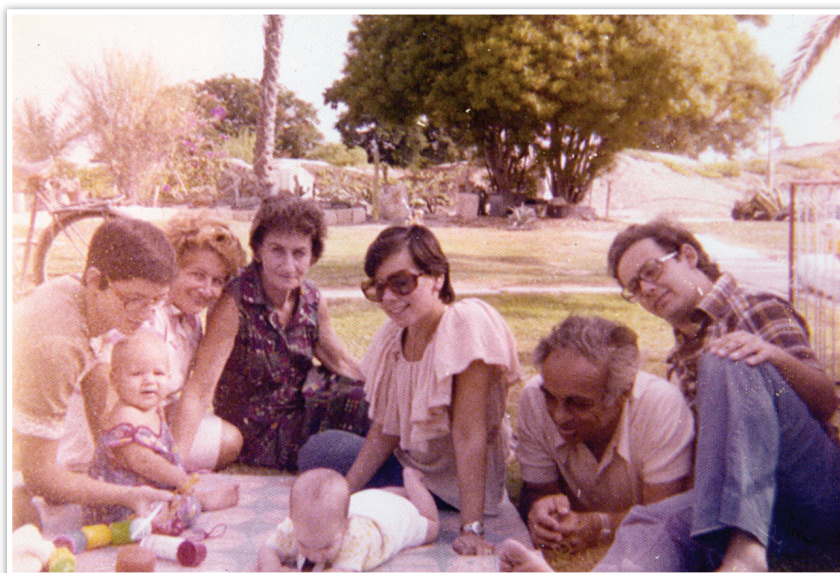
הנכד הראשון מתחתן - אלעד עם הדס

הנכדה היפה מאיה מקבלת את הטבעת מנעם

הנכדה החמודה יעל לפני החופה עם בחיר ליבה, שחף

והגיעו גם הנינים

הנינות: נטע, תמר, אלה וליה

ולסיום: הנה אני יושבת היום, יום חמישי, ה-16 באפריל 2015, הוא יום השואה. (חיפשתי בלוח הקיר את התאריך העברי וכן בטלפון הנייד, ולא מצאתי. כמה חבלי!)

אני יושבת ועושה את ההגהות האחרונות של הספר שלי (ספר? קשה לי להגדיר אותו כ"ספר", לכל היותר, "אוסף זיכרונות") והנה אני שומעת את הצפירה - הלב מתכווץ ואני בוכה, ורואה באופן הכי ברור לנגד עיני את אמא ואבא, ומדמיינת את אחותי שרי וחמשת ילדיה: אוטו, לאו, רותי, שלומית ויהודית. איזה שמות יפים ניתנו לבנות! וכולם עלו באש הכבשנים באושוויץ. זה קשה.

אבל מה שבכל זאת מנחם הוא ששמואל ז"ל, יחד איתי, יצרנו משפחה חמודה: את עלי (הבכור), את מיכל (אנחנו קוראים לה, "מיכיל") את הנכדים: אלעד, מאיה, יעל, יובל ועידית, את הנינות: נטע, תמר, אלה וליה (ועוד חזון למועד!) ואת בני הזוג הנהדרים: גיתית ויהונתן, הדס, נעם, שחף ורועי, וגם ליובל תגיע המיועדת! מזל טוב מראש יובליק!!
ואני יושבת ומהרהרת: "מה להגיד עוד, ולא אמרתי?"

רק שיהיה לכולם טוב, בריאות, וחיים מעניינים ושלום על כולכם, על מדינת ישראל (מגיע לה) ועל כל העולם. הרי אנחנו פה, ונעשה כל מה שאפשר. נשיקות מאמא, ומסבתא שושנה.

לזכר ההורים, אחותי וילדיה